

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

C. WOLFF'TA YETER SEBEP İLKESİNİN
FELSEFİ AÇIDAN TEMELLENDİRİLMESİ

Ammar SİNAN
2501170159

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Recep ALPYAĞIL

İSTANBUL – 2020

ÖZ

C. WOLFF'TA YETER SEBEP İLKESİNİN FELSEFİ AÇIDAN TEMELLENDİRİLMESİ AMMAR SİNAN

Christian Wolff (1679-1757) 18.yy. Alman aydınlanma filozofudur. Bu çalışma, Wolff'ta yeter sebep ilkesinin (*das Prinzip des zureichenden Grundes*) felsefi açıdan nasıl temellendirildiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bilginin temellendirilebilmesi noktasında ilkenin neden kaçınılmaz olduğunu gözler önüne sermektedir. Yeter sebep ilkesi bilindiği üzere Leibniz ile ontolojik bir ilke olarak sınıflandırılmış ve ün kazanmıştır. Wolff ise bu ilkeyi sistematik ve ayrıntılı bir biçimde ele almış olup, psikolojiye de dahil etmek suretiyle ilkenin kapsamını genişletmiştir. Yeter sebep ilkesinin psikolojiye de dahil edilmesi özgür iradenin imkanına dönük tartışmalara neden olmuştur. Bu açıdan tezimizde yeter sebep ilkesi bağlamında özgür irade meselesine de yer verilmiştir. Yine daha önceki Türkçe kaynaklarda Wolff'un hayatı, felsefesi ve eserleri ayrıntılı bir şekilde işlenmediğinden bu başlıklara da yer verilmiştir. Christian Wolff sadece felsefe tarihinde bir isim olmayıp, aynı zamanda din felsefesi konularını da etkilemiş bir isimdir. Bu açıdan onun din felsefesinin güncel konuları olan vahiy ve deizm meselesine de nasıl baktığına konunun izin verdiği ölçüde değindik.

Anahtar kelimeler: Christian Wolff, Yeter Sebep, İmkan, Neden, Determinizm, Özgür İrade

ABSTRACT

PHILISOPHICAL FOUNDATION OF C. WOLFF'S PRINCIPLE OF SUFFICIENT REASON AMMAR SİNAN

Christian Wolff (1679-1757) was a 18th century philosopher of German enlightenment. This research reveals Wolff's philosophical approach to the principle of sufficient reason. It also shows why the principle is inevitable in order the knowledge to be based on. The principle of sufficient reason is classified from Leibniz on as an ontological principle and has gained its reputation from this. Wolff took this principle systematically and in detail and extended its content by adding it into psychology. The attachment of the principle of sufficient reason to psychology led to discussions about the problem of the free will. Thats why the question of free will in relation to this principle has been included to the research. Because the life, philosophy and literary works of Wolff has not been studied enough in Turkish sources these titles are included as well. Wolff isn't just important for the history of philosophy, but he also had an effect on the problems of the philosophy of religion. Therefore his views on revelation and deism, which are still contemporary problems of the philosophy of religion are incorporated into the research as much as it was needed.

Keywords: Christian Wolff, Sufficient Reason, Possibility, Reason, Determinism, Free will

ÖNSÖZ

Düşünmek birtakım kurallara göre yapıldığında bir anlam ifade etmektedir. Bu kuralları da düşünmenin ilkeleri olarak kastederiz. Leibniz'e kadar Aristo çizgisindeki klasik mantıkta genelde üç ilkeden söz edilmekteydi. Bu ilkeler klasik olarak *özdeşlik ilkesi*, *çelişmezlik ilkesi* ve *üçüncü halin imkansızlığı* ilkeleridir. Peki bu ilkeler tek başına varlık hakkında doğru/yeterli bilgiye sahip olmamıza imkan tanırırlar mı? Yahut sadece önermeler arası bir tutarlılığa yani varlıktan bağımsız formel bir doğruluğa mı ulaşmamıza olanak tanırırlar? Daha farklı bir şekilde ifade edecek olursak zihnimizdeki mantıksallığın dış dünyada bir karşılığı var mıdır?

İşte bu noktada Leibniz çelişmezlik ilkesi ile birlikte dünyamızın gerçekliğine ve ona dair bilgilerimizin gerçekliğine olanak tanıyacak bir ilke olarak yeter sebep ilkesini ortaya koymuştur. Yine onun çizgisinden gelen Christian Wolff da Yeter sebep ilkesini kendi felsefesinin temeline yerleştirmiştir. Yeter sebep ilkesi olmaksızın dünyamızın bir masal dünyasından yahut rüya aleminden gerçeklik bakımından farksız olacağını ifade etmiştir. Bu anlamda yeter sebep ilkesi adeta mantıktan ontolojiye açılan bir kapının anahtarı mesabesinde konumlanmıştır. Bu çalışmada yeter sebep ilkesi tüm boyutlarıyla ele alınmıştır. Bizzat ilkenin yanı sıra ilkenin Wolff felsefesinde doğrudan yansımalarını gördüğümüz epistemolojik ciheti, bunun yanı sıra psikolojik cihetinin taalluk ettiği özgür irade sorunsalı da değerlendirmeye alınmıştır. Christian Wolff bağlamında tezimizin özgün bir çalışma olması münasebetiyle Wolff'un hayatına, felsefesine ve eserlerine de ayrıca yer verilmiştir. Tezimizde birincil kaynak olarak Wolff'un Almanca olarak kaleme aldığı eserlerden doğrudan yararlandık. Bu bağlamda dönemin diline ve yazı karakterlerine aşinalık kazanmamız belirli bir süreç içerisinde mümkün oldu. Birincil kaynaklardan doğrudan yapmış olduğumuz alıntılar bizzat tercüme ettik. Kaynaklara matbu olarak ulaşmamı sağlayan, kitapları tez çalışmam süresince ödünç almama imkan tanıyan Zürih Merkez Kütüphanesi'ne de bu vesileyle teşekkürlerimi sunarım.

Bu tezin yazılmasında konu seçiminden başlayarak tezin son aşamasına kadar ki tüm süreçlerde tüm yoğunluğuna rağmen hiçbir desteği esirgemeyen, yapıcı

eleştirileri ile tez metninin olgunlaşmasına sabırla yardımcı olan çok değerli Hocam Prof. Dr. Recep Alpyağıl'a saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Lisans döneminden başlayarak bugüne kadar her türlü desteği esirgemeyen Diyanet İşleri Başkanlığına, Türkiye Diyanet Vakfı'na ve İsviçre Türk Diyanet Vakfına tüm desteklerinden ötürü müteşekkir olduğumu da ifade ederim. Yine çalışmayı baştan sona okuyan, gerekli düzeltme ve tavsiyelerde bulunan arkadaşım Özkan Şimşek'e, çalışmayı büyük bir itina ile okuyup son halini almasına büyük katkı sunan yeğenim Uzm. Müh. Emre İsaoglu'na, çalışmanın teknik boyutuna katkı sağlayan değerli dostum Abdulhamit Huzeyfe Nazilli'ye, yurtdışında olduğum süreçlerde Enstitü ile alakalı işlerimde yardımcı olan Yunus Karakelle ve Muhammed Bouchi kardeşlerime teşekkürü bir borç bilirim. En nihayetinde üzerimdeki sayısız hakları ve emekleri adına kıymetli Anne-Babama ve tüm yakınlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ammar SİNAN

FATİH, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CHRISTIAN WOLFF'UN HAYATI, FELSEFESİ VE ESERLERİ

1.1. C. Wolff'un Hayatı.....	4
1.2. C. Wolff'un Felsefesine Genel Bir Bakış.....	10
1.2.1. Yöntem Tartışması ve Wolff'un Yeni Bir Felsefe Tanımı.....	13
1.2.2. Dine Yaklaşımı	17
1.2.2.1. Vahyin Yeri ve İmkânı.....	18
1.2.2.2. C. Wolff'un Deizm Tanımı ve Ona Yönelik Felsefi Tutumu	22
1.3. Eserleri	25
1.3.1. Almanca Eserleri.....	26
1.3.2. Latince Eserleri	29

İKİNCİ BÖLÜM

YETER SEBEP İLKESİ (DAS PRINZIP DES ZUREICHENDEN GRUNDES)

2.1. Bir Kavram Olarak Yeter Sebep İlkesi.....	33
2.2. Yeter Sebep İlkesinin Yok Sayılması Ne Anlama Gelir?	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DETERMİNİZM İDDİALARI KARŞISINDA RUHUN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN TARTIŞILMASI

3.1. Ruhun Mahiyeti.....	47
3.2. Ruhun Özgürlüğü	51

SONUÇ

KAYNAKÇA

EKLER

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
s.	: Sayfa
t.y.	: Basım tarihi yok
v.d.	: Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
yay.haz.	: Yayına hazırlayan
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu Kapsamı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı Christian Wolff'ta yeter sebep ilkesinin felsefi açıdan nasıl temellendirildiğini ortaya koymaktır. Görebildiğimiz kadarıyla Türkçede doğrudan C.Wolff ile alakalı herhangi bir kitap çalışması yoktur. Olan bilgiler ise genelde felsefe tarihlerinde çok kısa olarak bulunmaktadır. Wolff'un eserleri de Türkçeye kazandırılmamıştır. Dolayısıyla biz bu çalışmada genel olarak Wolff'un hayatına, felsefi anlayışına ve eserlerine de yer verdik, sadece bunlara yer vermekle kalmadık önemine binaen daha özelde yeter sebep ilkesini işledik.

Yeter sebep ilkesi Leibniz ve Wolff tarafından klasik mantığın diğer ilkeleriyle birlikte ontolojik bir ilke olarak kabul edilmektedir. Bu doğru kabul edildiği takdirde klasik mantık ilkelerinin yeter sebep ilkesi olmaksızın doğru bilginin temelinin oluşturulmasında yetersiz kalacakları anlamına gelmektedir. İşte Wolff'un da en önemli iddiası bu olmakla birlikte bununla sınırlı değildir. Bu bağlamda Wolff'un yeter sebep ilkesini çeşitli açılardan nasıl temellendirdiği ya da temellendirmeye çalıştığı çalışmada ortaya konulacaktır.

Bunun yanı sıra Yeter sebep ilkesinin Wolff felsefesinin genelinde nasıl bir etkiye sahip olduğu irdelenecektir. Bu anlamda akla ilk olarak özgür irade meselesi gelmektedir. Zira Wolff insanların bazı şeyleri bazı şeylere tercih etmelerinin de mutlaka bir yeter sebep ile olması gerektiğini savunmaktadır. Bu da akla insan eylemlerinin bir determinasyon sonucu mu meydana geldiği sorusunu doğurmaktadır ki döneminde muhaliflerinin önemli eleştirileri bu yönde olmuştur. Bunun yanı sıra yeter sebep ilkesi Wolff'ta Tanrı'nın varlığı, mahiyeti ve alem ile olan ilişkisi bağlamında da açıklayıcı bir konuma sahiptir. Bu sebeple yeri geldikçe bu konuya da değinilmiştir.

Araştırmanın Kaynakları:

Çalışmamızda, öncelikli olarak temel kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda Wolff'un Almanca olarak kaleme aldığı *Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen dingen Überhaupt* [Tanrı, Dünya, İnsan Nefsi ve Genel Olarak Eşya Hakkında Makul Düşünceler] ve Latince olarak kaleme aldığı *Philosophia Prima sive Ontologia* [İlk Felsefe ya da Ontoloji] isimli eserleri kullanılmıştır. Bu eserlerden birincisine Almanca olarak telif edilmesinden dolayı doğrudan ulaşma imkanımız olmuştur. İkincisine ise eserin Latince olarak yazılmış olmasından dolayı Dirk Effertz'in 2005 tarihli Almaca çevirisi üzerinden ulaşılmıştır.

Wolff'un *İlk Felsefe ya da Ontoloji* isimli kitabı ile benzer konuları gündeme alan kısaca *Deutsche Logik* olarak ifade edilen tam ismiyle *Vernünfftige Gedanken von den Kraefte des Menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkaentnis der Wahrheit* [hakikat bilgisi noktasında insan anlığının imkanları ve doğru kullanımı noktasında makul düşünceler] isimli bir Almanca eseri de vardır ancak bu eserde yeter sebep ilkesine *İlk Felsefe ya da Ontoloji* 'de verildiği kadar yer verilmemektedir. Söz konusu bu eserler birincil literatür olarak genel itibarıyla faydaladığımız eserlerdir. İkincil literatür olarak çeşitli makalelerden ve Wolff ile alakalı metinlerin bulunduğu derleme eserlerden ve muhtelif kitaplardan istifade edildiğini belirtebiliriz.

Wolff'un felsefesi ancak bir bütün olarak değerlendirildiğinde anlam ifade edebilecek bir felsefedir. Wolff felsefesinde kullandığı birçok kavramın tanımını da bizzat kendisi yapmaktadır. Eserleri bu yönüyle değerlendirildiğinde adeta birer felsefe sözlüğü niteliği taşımaktadırlar. Bu husus da bizi Wolff'u anlamaya çalışırken bütüncül ve dikkatli bir okuma yapmaya zorlamıştır. Karşılaştığımız diğer bir zorluk ise Wolff hakkında Türkçede yeterli sayıda çalışma olmaması olmuştur. Buna karşın Almanca kaynaklara doğrudan ulaşabilme imkanımız da bu çalışmada bizim için özel bir ayrıcalık olmuştur. Wolff'un Almanca eserlerini ders kitabı niteliğinde yazdığı bilinmektedir. Çalışma esnasında belki de bu sebeple metinlerinde fazlaca ayrıntıya girdiği bazen de sözü dolandırdığı kanısı oluşmuştur. Ancak buna rağmen şunu ifade etmeliyiz ki Wolff, metinlerinin tamamında açık seçik anlaşılır bir dil kullanmıştır.

Kendisinin benimsemiş olduğu demonstratif yöntem açısından bu durumun önemli olduğunu düşünöyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

CHRISTIAN WOLFF'UN HAYATI, FELSEFESİ VE ESERLERİ

Bu bölümde Wolff'un hayatı, çocukluğu, gençliği, eğitimi ve çeşitli fakültelerde; matematik, felsefe ve teoloji alanlarında hocalık yaptığı dönemler çerçevesinde anlatılacaktır. Ayrıca Wolff'un hayatında çok önemli bir dönüm noktası olan Halle'den sürgün süreci de işlenecektir. Wolff'un hayatını yazarken yararlanılan en önemli kaynaklardan biri 1740 yılında Halle'ye dönmesinin akabinde yazmış olduğu *Selbstschilderung* adındaki kırk sayfalık otobiyografik eserdir.¹ Bu eserde Wolff'un çocukluğu, gençliği ve akademik hayatı hakkında oldukça ayrıntılı bilgilere yer verildiği görülmektedir. Yararlanılan ikinci bir kaynak ise; Wolff'un *Ontoloji ya da ilk Felsefe* isimli eserini Latince'den Almancaya çeviren Dirk Effertz'in ilgili esere eklemiş olduğu Wolff biyografisidir. Wolff'un hayatından sonra felsefesinin yanı sıra çok sayıdaki eseri hakkında bilgi verilecek ve önde gelen eserleri daha ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

1.1. C. Wolff'un Hayatı

Christian Wolff 26 Ocak 1679 yılında Breslau kentinde bir dericinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir². Wolff'un *Selbstschilderung* adındaki otobiyografik eseri incelendiğinde kendisinin küçük yaşlardan itibaren öğrenmeye çok hevesli olduğu bizzat kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kendi anlatımına göre okul yaşı gelmediği halde Etrafındaki insanlara harflerin nasıl seslendirildiğini ve okunduğunu sormak suretiyle okumayı öğrenebilmiştir. Wolff, üçü kız üçü erkek olmak üzere altı çocuklu bir ailenin üyesidir. Ailesi kendisini küçük yaşlardan itibaren adalet sevgisi ve haksızlık nefreti, dine sevgi ve Tanrı korkusu ile yetiştirmiştir. Yine kendi ifadelerinden edindiğimiz bilgilere göre Wolff her koşulda kilise vaazlarını takip

¹ Christian Wolff, *Selbstschilderung: Die Autobiographie eines Universalgelehrten*, yay.haz. Karl-Maria Guth, Berlin, Verlag der Contumax GmbH & Co., 2017.

² Robert Thesis, Alexander Aichele v.d., *Handbuch Christian Wolff*, yay.haz. Robert Thesis, Alexander Aichele Wiesbaden, Springer VS, 2018, s. 1.

etmeye ve evdeki günlük İncil okumalarına özen göstermiştir.³ Ayrıca babasının Wolff'un iyi bir eğitim alması için onu ilme teşvik ettiği de zikredilmektedir.⁴

Wolff lise eğitimini Magdelenen Lisesinde tamamlamıştır. Hocaları arasında Grypius⁵ isimli bir hocasının yeri Wolff için özeldir. Wolff'un lise yıllarında felsefe, mantık ve ontoloji ile haşır neşir olmasında hocası Grypius'un önemli etkisinin olduğunu ifade edilmektedir.⁶ Bunun yanında diğer bazı kaynaklarda ise Grypius'un felsefeye karşı bir insan olduğu ve Wolff'un felsefeyi sevmesinde önemli bir katkısının olmadığı ileri sürülmektedir:

Christian Gryphius, Breslau kentindeki Magdelenen lisesinin rektörü, ünlü şairin oğlu, sadece skolastik felsefe ile başa çıkamıyor değildi, bilakis her türlü felsefenin düşmanı olduğu gibi bunlarla dalga geçmeyi de elden bırakmıyordu. Vermekte olduğu edebiyat dersi de -örneğin Aristophanes literatürü- ona bu nokta da fayda sağlıyordu. Gerçi müfettiş Neuman'ın felsefeye karşı tutumu da eleştirel olmakla birlikte o da Pohl(e) gibi zenginlerden sayılmayan Wolff'a özel derslerine ücretsiz katılma imkanı sunmuştur. Neticede Wolff'un ilgisini kartezyen felsefesine, matematik ve cebire yönlendirmiştir.⁷

Eğitim hayatının ilerleyen süreçlerinde Wolff'un felsefeye bireysel anlamda yönelmesinin asıl nedeni diğer birçok insanda olduğu gibi kesinlik arayışı olmuştur. Wolff erken yaşlardan itibaren Katoliklerin ve Protestanların birbirine karşı nasıl hırslı olduklarına ve her iki tarafın da hakikat iddiasında olduklarına şahit olur ve kendi kendine şu soruyu sorar: "Acaba teolojinin hakikatleri de çelişki barındırmayacak şekilde apaçık ortaya konamaz mı?" Nitekim matematikçilerin önermelerini açık ve

³ Wolff'un çocukluk dönemi ve daha sonraki süreçlerde Hristiyanlık ile ilgili yönlerine bu denli vurgu yapması muhaliflerinden gördüğü baskılar göz önünde bulundurulduğunda, sanki bunlara karşı yapılmış bir savunma gibi de değerlendirilebilir zira genel itibarı ile felsefesi dikkate alındığında rasyonel düşüncesinin ön planda olduğunu görüyoruz, Hristiyanlığa atıf yok denecek kadar azdır.

⁴ A.e., s.4-6.

⁵ Wolff'un öğrencisi olduğu Magdelenen lisesinin Rektörü'dür.

⁶ Christian Wolff, **Erste Philosophie oder Ontologie: Nach wissenschaftlicher Methode behandelt, in der die Prinzipien der Gesamten Menschlichen Erkenntnis enthalten sind**, Latince'den Almancaya çev. ve yay.haz. Dirk Effertz, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2005, s.221.

⁷ Anton Bissinger, **Die Struktur des Gotteserkenntnis**, yay.haz. H. Bouvier u. Co. Verlag, Bonn,1970 s. 6.

seçik şekilde ortaya koyabildiklerini okul hayatında öğrenmiştir. Bundan dolayı matematik derslerine zen göstermiş ve ardından felsefeye yönelmiştir.⁸

Wolff, ailesi tarafından dindar bir insan olarak yetiştirilmiş, lakin teolojik bilgisi ailesinden aldığı eğitimle sınırlı kalmamıştır. Okul döneminde öğrendiği dinî bilgileri bir yandan Cizvit ğrencilerine, diğer yandan düzenli olarak iştirak ettiği Katolik kilisesi ayinlerine borçludur. Ayrıca bireysel olarak Thomas Aquinas'ın eserlerinden de oldukça istifade etmiştir.⁹ niversite eğitimini 1699 ile 1702 yılları arasında günümüzde de niversite şehri olarak bilinen Jena'da almıştır. Bu süreçte sadece niversitenin verdiği eğitimle yetinmeyip kendini matematik, fizik, teoloji ve hukuk alanlarında geliştirmeye çalışmıştır. Ayrıca Tschirnhausen'nin *Medicina Mentis*¹⁰ okumalarına da katılmıştır.¹¹

1705 yılında Tschirnhausen ile görüşebilmek için Leipzig'e seyahat etmiş ve *Medicina Mentis* okumalarından aklında kalan bazı soruları ve kendi yorumlarını Tschirnhausen'le bizzat paylaşma firsatı bulmuştur. Yorumları Tschirnhausen tarafından beğeni ile karşılanmış lakin zikredildiğine göre sorularına tatmin edici cevaplar alamamıştır.¹² 1702 yılında bir çeşit uzmanlık sınavı olan Magister¹³ sınavı için Leipzig'e gitmiş ve doçentlik tezi için 1 yılını Leipzig'de geçirmiştir. Doçentlik tezi, Wolff'a önemli akademik kazanımlar ve akademik çevrelerde itibar kazandırmıştır. Aynı süreçte Leibniz ile mektuplaşmaya da başlamıştır.¹⁴

Wolff, artan bir tutku ile matematik, fizik, felsefe ve özellikle de mantık ve metafizik alanlarında olmak üzere okumalar yapmayı sürdürmüştür. Wolff, Leibniz'in, kendisinin matematikte derinleşmesini istemesine rağmen söz konusu farklı alanlarda okumalar yapmıştır.¹⁵ Wolff hakkında ifade edebileceğimiz diğer bir husus da Wolff'un sadece akademik yönleriyle tanınan bir şahsiyet olmamasıdır.

⁸ Christian Wolff, **Selbstschilderung: Die Autobiographie eines Universalgelehrten**, yay.haz. Karl-Maria Guth, Berlin, Verlag der Contumax GmbH & Co., 2017, s.7.

⁹ Wolff, **Erste Philosophie oder Ontologie**, s.221.

¹⁰ Bir mantık ve epistemoloji öğretisi eseri olduğu ifade edilmektedir.

¹¹ Wolff, **Erste Philosophie oder Ontologie**, s.221.

¹² Wolff, **Selbstschilderung**, s.11.

¹³ Bir çeşit uzmanlık sınavı olarak ifade ediliyor.

¹⁴ Wolff, **Erste Philosophie oder Ontologie**, s.221.

¹⁵ A.e., s.222.

Akademik faaliyetlerinin yanı sıra Leipzig'de çeşitli konulara ilişkin vaazlar verdiği ve bu vaazların sevilerek dinlendiği bilinmektedir. Yine Wolff'un çok çalışkan bir şahsiyet olduğu, gününün önemli bir kısmını okumakla geçirdiği ifade edilmektedir. Ancak bu çalışkanlığına ve yetkinliğine rağmen yine de felsefe bölümünde araştırma görevlisi olamadığı bilinmektedir. Buna sebep olarak da Polonya milletine mensup olanlar için kanunen belirlenmiş bir üye sayısının söz konusu olması ve bu sayıya da hali hazırda ulaşılmış olması ifade edilmektedir. 1704 yılında ise bir lise için görevlendirme teklif edilmiş ancak kendisi sunulan bu görevlendirmeyi kabul etmemiştir. Bu görevlendirmeyi niçin kabul etmediği konusunda bizlere yardımcı olan bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶

1706 yılına geldiğimizde ise Wolff matematik ve doğa bilimleri Profesörü olarak Halle Üniversitesine atanmıştır. 1707 yılı başlarında burada ders vermeye başlamıştır. İlk başlarda derslerini soyut ve somut matematik ile sınırlı tutsa da ilerleyen zamanlarda fizik ve nihayetinde felsefe dersleri vermiştir. Bu sayede bir yandan geniş bir dinleyici kitlesine sahip olmasının yanı sıra diğer yandan teologlar nezdinde de bir hoşnutsuzluk meydana gelmiştir.¹⁷ Tabi bu hoşnutsuzluk sadece hoşnutsuzluk olmakla kalmayacaktır. İlerleyen zamanlar da farklı durumlara sebebiyet veren bu hususa yeri geldiğinde işaret edilecektir.

O dönemlerde Halle'de felsefe hocalığı yapabilecek kişilere ciddi bir ihtiyaç duyuluyordu, zira felsefe bölümü aslında bir hukukçu olan Thomasus ve Radiler tarafından hakıyla temsil edilemiyordu. Wolff'un Halle'de hocalık yaptığı bu süreçte kendi sistemini başarılı bir şekilde geliştirdiği ifade edilmektedir. Her ne kadar Leibniz'den çokça ilham aldığı biliniyor olsa da kendi izini açık bir şekilde ortaya koyduğu noktasında da tereddütte mahal olmadığı ifade edilmektedir.¹⁸

İlerleyen süreçte Wolff birçok nitelikli akademik çalışması sayesinde önemli bir itibara kavuşmuştur. Ulaştığı bu konum sayesinde 1715 yılında Winterberg'ten bir davet almış ve bu daveti reddetmiştir. Bu tercihi ona meclis üyeliği unvanı

¹⁶ A.e., s.222.

¹⁷ A.e., s.222.

¹⁸ A.e., s.222.

kazandırmıştır. Buna eş zamanlı olarak Petersburg'dan da bir davet almıştır ancak bu daveti de kabul etmediği anlaşılmaktadır. Petersburg'dan gelen davet 1720 yılında tekrarlanır. Kayser büyük Peter'in ölümünden sonra Kayser I. Katharina kendisini Petersburg akademisinin başkan yardımcısı yapmak istemiş ve iyi de bir ücret vermeyi teklif etmiştir. Ancak bu da Wolff tarafından reddedilmiş buna rağmen kendisine Profesörlük unvanı ve ölümüne kadar ödenecek olan bir maaş bağlanmıştır. 1716 yılında Jena Üniversitesi de kendisini Hamburg'ın halefi olarak kazanmaya çalışmıştır. Leibniz'in referansı ile Berlin bilim akademisi üyesi olmuş ve 1710 yılı itibarı ile Londra bilim akademisi ve nihayet Paris bilim topluluğu üyesi olmuştur.¹⁹

Tüm başarısına rağmen Wolff felsefesinin yayılmasından rahatsız olanlar mevcuttur. Wolff felsefesi özellikle dönemin Lutheryan Cizvitleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Cizvitlerdeki Wolff karşıtlığı Wolff'un kral tarafından Halle'den zorunlu olarak sürgüne gönderilmesine kadar varan bir süreci beraberinde getirmiştir.²⁰ Cizvitlerle Wolff'un arasında çıkan anlaşmazlıkla ilgili olarak hayatı açısından bir olay dönüm noktası olmuştur. Şöyle ki Wolff, profesörü olduğu üniversitede bir törende bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında Hristiyanlar dışındaki toplumların da, daha doğrusu kutsal kitaba sahip olmayan toplumların da akıl vasıtası ile ahlaki erdemlere ulaşabileceklerini savunmuştur. Bu durum haliyle Cizvitler tarafından hoş karşılanmamış ve bu sözlerini ateizme destekçilik olarak değerlendirmişlerdir. Neticede Wolff'un Halle'den sürgünüyle sonuçlanacak bir süreç başlamıştır.²¹

Wolff'un öğretileri teologlar da dahil olmak üzere geniş çevrelerde tepki çekmekteydi. Yapılan en temel suçlama Wolff'un determinist ve rasyonalist olduğu yönünde olmuştur. Bu tepkinin bahsi geçen 1721 yılında gerçekleşen konuşma ile zirveye çıktığını da ifade etmeliyiz. Bu sözde bozgunculuk içeren konuşmaya aleyhte vaazlar verilmiştir. Bunun sonucunda Wolff'un konuşmasının yazıya aktarılması talep edilmiştir. Aslında bu olay akademik ortamda kalıp büyültülmeyecek bir mesele iken

¹⁹ A.e., s.222.

²⁰ Anna Szyrwska, "Die Pietisten", **Handbuch Christian Wolff**, yay.haz. Robert Thesis, Alexander Aichele Wiesbaden, Springer VS, 2018 s.383-384.

²¹ Szyrwska, "die Pietisten" **Handbuch C. Wolff**, s.387-388.

olayın büyümesine sebep olacak bir gelişme yaşanmıştır. Halle'deki Wolff karşıtlarının (bunların Cizvitler olması ihtimal dahilinde) yandaşı olan iki General Kral'ın aklına girerek Kral'a Wolff'un determinist olduğunu ve bu determinizm münasebetiyle kader neticesi ile savaştan kaçan askerlerin cezai anlamda hükümsüz kalacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine kral bu durumdan son derece rahatsız olmuş ve 8 kasım 1723 günü Wolff'un derhal görevini bırakmasını ve 48 saat içerisinde kraliyet topraklarını terk etmesini emretmiştir.²²

Neticede Wolff kraliyet topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Yaptırımlar Wolff'un sınır dışı edilmesiyle sınırlı kalmamış dahası 1727 yılında kraliyet tarafından Wolff'un eserleri yasaklanmış ve eserlerinin kullanılması cezaya tabi kılınmıştır. Toparlayacak olursak sürgün kararı ile Wolff, öncelikle Mersenburg'a gider ardından Marburg'tan haziran ayında Hessen-Kassel prensi tarafından bir davet alır ve bu daveti kabul eder. Wolff'un Marburg'a geçişi ise Avrupa kamuoyunda dikkatleri üzerine çeker. Onu Leipzig, Utrecht ve yeni kurulan Göttingen Üniversitelerine kazanma girişimleri takip eder.²³

İlerleyen süreçte öğretilerine dönük tartışmalar canlılığını korumaya devam etmiştir. 1737 itibarı ile alman filozof ve sözlük yazarı Ludovici, bu bağlamda iki yüzü aşkın tartışma ve reddiye yazısı tespit edebilmiştir. Wolff, Marburg'da bizzat eserlerini tashih ve genişletme çalışmalarına koyulmuş ve Latince yayınlarıyla sadece Almanya'da değil Avrupa'nın tüm entelektüel çevrelerinde de etki yaratmak istemiştir.²⁴

Kaynaklardan Wolff'un ikinci bir Halle süreci yaşadığını öğrenmekteyiz. Öyle ki Wolff 10 Eylül 1740'ta tekrar Halle'ye dönmüştür. Burada Rektör yardımcılığı ve danışma kurulu üyeliği yapmıştır. İlerleyen süreçte Rektör Ludwig'in ölmesiyle onun yerine rektör olarak görev almıştır.²⁵ Wolff'un ikinci Halle serüveninde beklenmedik bir durumla karşılaşılır. Tüm şöhretine rağmen şaşırtıcı bir biçimde Wolff'un öğretim

²² Wolff, **Erste Philosophie oder Ontologie**, s.223.

²³ A.e., s.223.

²⁴ A.e., s.223.

²⁵ A.e., s.224.

hayatı birinci Halle dönemindeki etkiyi yaratmaz. Bu durumun sebepleri esasında tam olarak anlaşılmış değildir. Ancak çeşitli tahminler yapılmıştır, bunlardan bazıları şöyledir: Öğrenciler arasında Wolff'un kuru anlatımlarına karşılık bir bıkkınlığın oluşmuş olması. Diğer bir iddia ise önceleri olduğu gibi öğretisine canlılık veren dini çevrelerden kaynaklı muhalefetin mevcut olmayışındır.²⁶ Elbette bahsi geçen tahminlerin etkili olmuş olabileceği gibi bilmediğimiz başka faktörlerin de söz konusu duruma sebebiyet vermiş olmaları imkan dahilindedir.

Wolff'un da zaten, popülaritesinin ve başarısının ardından biraz sükûnete ihtiyaç duymuş olabileceği düşünülmektedir. Bu sayede onun daha fazla zamanı olmuş ve yoğun bir şekilde yazma imkanına sahip olmuştur. Yaşamış olduğu sıkıntılara rağmen ahir ömründe saygın bir insan olarak yaşamını sürdürmüştür. Genel itibarıyla orta halli bir geçim olanağına sahip olmuştur. İki evladını kaybetmiş diğer bir evladı Ferdinand ise hayatta kalmıştır. Wolff, uzun süre gut hastalığı çekmiş, Nisan 1754 yılında 76 yaşında Halle'de hayata gözlerini yummuştur.²⁷

Buraya kadar genel olarak Wolff'un hayatını anlatmış olduk. Gelecek kısımda kısaca Wolff'un Alman felsefesi için önemine, kendisinin Leibniz ile olan münasebetlerine, bunların yanı sıra Wolff açısından felsefenin önemi ve Wolff'un felsefe tanımına değineceğiz. Akabinde Wolff'un felsefe için öngördüğü metoduna açıklık getireceğiz. Son olarak da tezimizin bir din felsefesi tezi olması hasebiyle Wolff'un dine yaklaşımını ele alacağız. Bu konuyu temelde iki kavram çerçevesinde değerlendireceğiz. Bunlardan biri vahiy konusu olacak, diğeri ise deizm konusu olacaktır.

1.2. C. Wolff'un Felsefesine Genel Bir Bakış

Wolff 18. yy. aydınlanma filozofudur. Alman aydınlanmasının düşüncelerini başlıca Wolff'un felsefesine borçlu olduğu ifade edilmiştir.²⁸ Yine Wolff'un Alman aydınlanması için önemli kılan hususlardan bir tanesi Almancayı Alman

²⁶ A.e., s.224.

²⁷ A.e., s.222.

²⁸ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 31.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2018, s.319.

üniversitelerine yerleştirilmiş olmasının yanı sıra Almanca felsefe terimlerinin oluşmasında da çok etkili bir konuma sahip olmasıdır.²⁹ Wolff, böylelikle sadece felsefe diline katkıda bulunmuş değildir bilakis Alman felsefesinin önünü açmıştır. Otantik felsefe yapabilmenin önünün açılması noktasında gelişmiş bir felsefe dilinin ehemmiyeti elbette yadsınamaz. Recep Alpyağıl'ın şu ifadeleri bu gerçeğe ışık tutmaktadır: "...felsefe, öncelikle dil içinde icra edilen ve dille inşa edilen bir faaliyettir. Başka bir deyişle, bir filozofun filozofluğu, her şeyden önce, dil içinde vücut bulan bir metinle ortaya çıkar."³⁰

Bu noktada yine Gerhard Biller'in şu ifadeleri Wolff'un Felsefe dili olarak Almancanın gelişme sürecine sağlamış olduğu katkılara ve bu katkıların bir bilimin militle özdeşleşmesi noktasındaki önemine açıklık getirmektedir.

Wolff, Halle'de derslerini Almanca veriş, böylelikle felsefeyi kendi ifadesiyle "dünya hikmetini" geniş bir kitlenin istifadesine sunması ile birlikte doğal olarak Almancayı alan dili olarak desteklemiştir. Hegel'in de vurguladığı gibi bir bilim, bir millete ancak kendi lisanında yazıldığı takdirde gerçek anlamda ait olabilecektir ve bu durum felsefede çok daha önem arz etmektedir. Wolff'la beraber Alman bilim dili ilk defa geniş bir etki alanı yakalayabilmiştir. Wolff felsefeyi *methodo mathematica*, matematiksel yöntemle öğretmek istiyordu böylelikle Descartes, Spinoza ve Pascal tarafından uygulanmış metoda, *methode des mos geometricus*'a sarılmıştır.³¹

Wolff'un Leibniz'le olan münasebetini ifade etmiştik, bir mektuplaşma süreci söz konusu idi. Burada değinilmesi gereken önemli konulardan bir tanesi de hiç şüphesiz Wolff'un Leibniz aracılığı ile *praestabilierte Harmonie* kuramı ile tanışmasıdır.³² *Praestabilierte Harmonie* yani önceden kurulmuş uyum kuramının izlerini Wolff'un felsefesinde görmekteyiz. Bir örnek verecek olursak ruh ve beden arasındaki uyumu Wolff *Praestabilierte Harmonie* kavramı ile açıklamaya

²⁹ A.e., s.320.

³⁰ Recep Alpyağıl, **Felsefe Dili Olarak Türkçenin Gelişim Aşamaları ve Felsefe Sözlüklerimiz I**, yay.haz. Recep Alpyağıl, İstanbul, İz Yayıncılık, 2015, s.18.

³¹ Biller Gerhard, "Biographie und Bibliographie", **Handbuch C.Wolff**, s.11. Almancanın yanı sıra genel olarak felsefi terimlerin gelişim aşamaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için Rudolf Eucken'in, *Geschichte der philosophischen Terminologie im Umriss* [*Felsefi İstilahların Tarihi Taslağı*] isimli eserine bakılabilir. Rudolf Eucken, **Geschichte der philosophischen Begriffe: Im Umriss**, Leipzig, Verlag Von Veit & Comp. 1870.

³² Wolff, **Erste Philosophie oder Ontologie**, s.221.

çalışmaktadır. Leibniz-Wolff etkileşiminin daha iyi anlaşılması noktasında Macit Gökberk'in şu ifadeleri çok açıklayıcı olsa gerek:

Leibniz'in şu ya da bu vesileyle yazmış olduğu mektuplar, makaleler, irili ufaklı kitaplarda dağınık olarak anlattığı düşüncelerini Wolff birçok ciltler tutan yapıtlarında sıkı bir *sistem* içinde derleyip toplamıştır. Bundan dolayı onun felsefesine *Leibniz-Wolff felsefesi* de denir. Gerçekten de Wolff'un felsefesi için temel, Leibniz felsefesidir. Gerçi o Leibniz felsefesini özgün biçimiyle tam olarak vermemiştir; bu felsefenin birçok yanlarını tek yanlı olarak yorumlamış, ondan yalnız akılla kanıtlanabileni almış, çok renkli Leibniz felsefesinden sonunda kuru bir intellektualizm kalmıştır.³³

Gökberk'in ifadeleri Wolff-Leibniz münasebetine önemli oranda ışık tutmuş oldu ancak ifadelerdeki iki hususa dikkat çekmekte yarar var. İlk husus Wolff'un Leibniz felsefesinden yalnız akılla kanıtlanabilenlerini almış olması meselesidir. Bu, Wolff'un felsefi yöntemi göz önünde bulundurulduğunda çok anlaşılır bir durumdur. Zira bu durumun tersi mevzu bahis olsaydı Wolff, ısrarla savunduğu felsefi yöntemine daha doğrusu *demonstratif yöntemine* aykırı hareket etmiş olurdu. Wolff'un felsefi yöntemine ilişkin bilgiler tezimizin ilerleyen safhalarında yer alacağı için burada daha fazla ayrıntıya girmiyoruz. Dikkat çekmek istediğimiz ikinci husus ise Gökberk'in ifadelerinin bir kısmında Wolff hakkında ilk bakışta olumsuz olarak değerlendirebileceğimiz yönlerin olmasıdır. Ancak bu ifadeler Wolff'un önemsiz ya da etkisiz bir filozof olduğu yargısına sebebiyet vermemelidir. Zira yine Gökberk'in şu ifadeleri Wolff'un felsefe açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır:

Bununla birlikte Wolff felsefesinin etkisi büyük olmuştur. Gerek Leibniz'in felsefesi gerek 17. Yüzyıl rasyonalizminin birçok düşünceleri Almanya'da geniş çevrelere bu felsefe ile yayılmıştır. Kant'a kadar Alman Üniversitelerine Leibniz-Wolff felsefesi egemen olacaktır. Kant da ilkin bu felsefenin zemini üzerinde yetişecek sonra yavaş yavaş onu aşır kendi felsefesine varacaktır.³⁴

Kant'ın Wolff hakkındaki ifadelerine de değinmek isabetli olacaktır. Kant, Wolff'un dogmatik filozoflar içerisinde en büyüğü olduğunu ifade ettiği gibi³⁵ kendi ortaya koyduğu eleştirel felsefe ile birlikte Wolff'la temsil edilen dogmatizmin nihai olarak

³³ Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s.320.

³⁴ A.e., s. 320.

³⁵ Immanuel Kant, **Kritik der reinen Vernunft**, Köln, Anaconda Verlag, 2011, s. 46.

aşıldığını ifade etmekten çekinmeyecektir ve *salt aklın eleştirisinin* sonunda şu ifadelere yer verecektir:

Bilimsel bir yöntemin izleyicilerine gelince, önlerindeki tercih (ister) dogmatik (olsun) ya da septik, ama her hâlükârda sistematik hareket etmektir. Burada birincilere örnek ünlü Wolff'u ikincilere de Hume'u anacak olursam şu anki maksadım açısından diğerlerini anmadan geçebilirim. Nihayet (artık) açık olan yol ancak kritik yoldur.³⁶

Gökberk'in ifadelerinde Wolff felsefesine Leibniz-Wolff felsefesi de denildiği ifade edilmişti. Bunun somut bir sebebini ifade etmek istiyoruz. Wolff'un *Alman metafiziğini* yazdığı dönemde Leibniz'in *Theodicee*'si de yayınlanmıştı. Wolff, *ontoloji*, *kozmooloji* ve *rasyonel psikoloji* ile ilgili eserlerinde Leibniz'den bazı kavramları aldığını ve kendi sistemine dahil ettiğini bizzat ifade eder.³⁷ Bu sebeple Wolff'un metafiziğinin Leibniz-Wolff metafiziği gibi bir isimlendirmeyeyle isimlendirenlerin de olması anlaşılır bir durum olmakla birlikte, Wolff'un bu isimlendirmeyi kabul etmediği yönünde bilgiler de kaynaklarda mevcuttur.³⁸

1.2.1. Yöntem Tartışması ve Wolff'un Yeni Bir Felsefe Tanımı

Wolff felsefeyi temelde *mümkünlerin bilimi* olarak ifade etmektedir. Yine Wolff'un felsefe için kullandığı bir ifade *Welt-Weisheit* ifadesidir ki bu da dünya bilgeliği anlamına gelmektedir. Wolff bir bütün olarak felsefeyi, ifade edilen her iki anlamı kapsayacak şekilde şöyle tanımlamaktadır:

Die Welt-Weisheit ist eine Wissenschaft aller möglichen Dinge, wie und warum sie möglich sind³⁹

[Dünya bilgeliği, mümkün olan tüm şeylerin nasıl ve neden mümkün olduklarının bir bilimidir.]

Felsefe için genel manada yapılan bu tanımın felsefenin çeşitli disiplinlerine göre özelleştirildiğini görmekteyiz. Buna göre; örneğin doğal teoloji Tanrı adına neyin

³⁶ A.e., s. 670.

³⁷ Wolff, *Selbstschilderung*, s. 15.

³⁸ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi: Çağdaş Felsefe Fransız Aydınlanmasından Kant'a*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, İdea Yayınevi, 1996, C. VII, s. 121.

³⁹ Wolff, *Deutsche Logik*, s. 115.

mümkün görülebileceğinin bir bilimi; psikoloji, insan ruhu adına neyin mümkün kabul edileceğinin bir bilimi iken fizik de kütleler adına neyin mümkün kabul edilebileceğinin bir bilimini ifade etmektedir.⁴⁰

Wolff'un felsefe tanımı üzerinde düşünüldüğünde, Wolff'a göre filozofun sadece mümkünlerin bilgisi ile yetinemeyeceği aynı zamanda mümkünlerin neden ve nasıl mümkün olduklarının bilgisi ile de ilgilenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu noktada ampirik bilginin Wolff açısından yeterli olmadığını anlıyoruz, zira tecrübe yoluyla elde edilen bilgi ancak bir şeyin mümkün olduğunu gösterebilir, filozof (dünya bilgisi) mümkünlüğü ile yetinemez neden mümkün olduğunu nedenleriyle birlikte açıklamak durumundadır.⁴¹

Bu bağlamda Wolff düşüncesinde imkan kavramı önemli bir konuma sahiptir. Tanımın doğru anlaşılabilmesi için Wolff'un imkan kavramı, ya da mümkün kavramlarıyla ne kastettiğini anlamak önem arz etmektedir. Yani mümkün denilince burada kastedilen soyut mantıksal bir imkan mıdır ya da realitede bir şeyin mümkün olup olmaması mıdır? Bu konuya şimdilik ayrıntılı bir şekilde girmiyoruz. Kavramın yeter sebep ilkesinin anlaşılması noktasında da merkezi bir konumda olması dolayısıyla kavramı, tezimizin ilerleyen safhalarında anlamaya çalışacağız. Wolff'un felsefe tanımına baktıktan sonra metoduna geçmeden önce felsefe tanımına bir katkı mesabesinde felsefenin Wolff nezdinde ne anlama geldiğinin daha doğrusu ne kadar değerli olduğunun anlaşılması açısından bir alıntıya yer vermek istiyoruz:

Tanrı'dan insanoğluna ulaşanlar (bahsettikleri) arasında akıldan daha isabetli (üstün) olanı yoktur. Öyle ki ne zaman onda bir eksilme olursa ya yarım akıllı bir çocuk gibi olur ya da vahşi bir hayvandan beter olur. Böylelikle ne Tanrı'ya tazimde bulunmaya ne de insanlığa faydalı olmaya yetkin olur. O halde böyle bir tür, aklının imkanlarını kullanmayı bildiği ölçüde insanlık vasfı ile tavsif edilebilir.⁴²

⁴⁰ Wolff, **Erste Philosophie oder Ontologie**, D.Efeertz giriş s. XIV.

⁴¹ Juan Ignacio Gomez Tutor, **Die wissenschaftliche Methode bei Christian Wolff**, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2004, s.28.

⁴² Christian Wolff, [Deutsche Logik] **Vernünfftige Gedanken von den Kraeften der menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkaentnis der Wahrheit**, ed. Hans Werner Arndt, Hirschberg, Georg Olms Verlag 1978, s. 104.

Alıntı Wolff'un kısaca *Deutsche Logik* olarak da bilinen *Almanca Mantık* ya da *Alman mantığı* olarak ifade edilebilecek olan asıl ismiyle *Vernünftige Gedanken von den Kraefte des Menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkaentnis der Wahrheit*. [*hakikat bilgisi noktasında insan aklının imkanları ve doğru kullanımı noktasında makul düşünceler*] isimli eserinin önsözünden alınmıştır. İfadelerden anlaşılacağı üzere Wolff, aklın imkanlarının bilinmesini ve kullanılmasını metafizik anlamda “insanlık” artıran bir olgu olarak ifade etmektedir. Felsefeyi de bu eylemin sistematik bir biçimde icra edildiği bir bilim olarak ifade ediyor olduğuna göre, felsefenin Wolff nezdinde ne kadar önemli ve değerli olduğu anlaşılmış olacaktır. Bu açıklamalardan sonra Wolff'un felsefi önermeler yapmak noktasında nasıl bir yol izlediğine değinmek istiyoruz.

Wolff, metafiziğinin önsözünde yöntem olarak hiçbir ispatsız yargıda bulunmayacağını ifade eder. Buna göre önermeleri ya apaçık tecrübelerle temellenmiştir ya da mantıksal çıkarımlara dayanmaktadır. Tecrübe veyahut mantıksal çıkarımlarla ilgili kuralları da bir mantık eseri olan *hakikat bilgisi noktasında insan müdrikesinin imkanları ve doğru kullanımı noktasında makul düşünceler* isimli eserinde tespit etmiştir. Eserlerini yazarken hiçbir şey bilmiyormuşçasına düşünerek yazmaya çalıştığını ifade eder. Bunu yapmaktaki gayesi de eserlerinin bir düzen halinde olması ve düşünce boşlukları içermemesini hedeflemesidir. Bundan dolayı eserlerinin baştan sona okunması gerektiğini ifade eder. Yani her bir bölüm, her bir önerme bir sonrakine hazırlık mahiyetini taşımaktadır.⁴³ Bu noktada daha önce de ifadesi geçmiş olan ve Wolff'un sıkça ifade ettiği *demonstratif yöntem* gündeme gelmektedir. Wolff, demonstratif yöntemin anlaşılması noktasında şu ifadeleri kullanmıştır:

...böylelikle demonstrasyonun ne olduğu anlaşılmış oldu, yani içerisinde daha önceden doğruluğunu anlamış olduğumuzu hatırladığımız destek tümcelerinden (kanıtlayan önermelerden) başkasının kullanılmadığı, çıkarımların peş peşe bağlanmaları/ilişkilendirilmeleri.⁴⁴

⁴³ Wolff, **Metaphysik**, önsöz.

⁴⁴ A.e., s.204, § 347.

Wolff Latince eserlerinden *Discurs praeliminaris* isimli kitabında yöntem konusuna özel olarak eğilmiştir. Wolff'un yönteme dair belirlediği prensipler özetle şu şekildedir:

1. Felsefede ancak tam olarak tanımlanmak suretiyle açıklanmış terimler kullanılabilir.
2. Sadece yeterli şekilde test edilmiş prensipler (*principia probata*) kullanılabilirler.
3. Yeterince test edilmiş prensiplerden türetilmemiş hiçbir tümceye yer verilmez.
4. Sonradan gelen tanımlamalarda bulunan terimlerin önceden gelen tümcelerde açıklanmış olması gerekir.
5. Gelecek bir tümcenin ispatının parçası olacak bir tümcenin kendisinin de öncesinde ispatlanmış olması gerekmektedir.
6. Yüklemin özneye nispet edilmesi veya bir nispetin olumlanması yahut olumlanmamasının tam olarak tespit edilmiş olması felsefi tümcelerin şartıdır.
7. Bir kanıtlamada, o noktaya kadar olana (metne) vakıf olan bir okurun, çıkarımların icrası noktasında gerektiği kadarını zihnine getirecek olandan fazlası bir kanıtın parçası olamaz.
8. Bir kanıtlamanın parçası olacak önermeler/tümceler kanıtlayanın zihninde hangi düzende sıralanmış iseler, o düzende sıralanmalıdırlar.
9. Eğer bir bilgiye ulaşmak için faydalı olabilecek bir önerme kanıtlanamıyorsa onun doğru olma olasılığı makul nedenlerle kanıtlanmalıdır. Ancak olasılığa gelince olasılık ile kesinlik birbirlerinden açık bir şekilde ayırt edilmelidir.
10. Felsefi hipotezlere ancak hakikate ulaşmaya yol oluşturacaklarsa izin verilir.
11. Felsefede dogma olarak kabul edilen tümcelerin kanıtlanmaları için hipotezler prensipler gibi kullanılmamalıdırlar.
12. Felsefi tümcelerde yüklem tam olarak tespit edilmelidir ki özneye o merhalede kanıtlanabilecek olandan fazlası yüklenmiş olmasın.

13. Felsefenin her bölümünde, sonrakini açıklayacak veya kanıtlayacak, ya da muhtemel olasılık olarak kanıtlayacak olanın önden gönderilmiş olması bir düzen olarak uyulması gereken bir durumdur.⁴⁵

Wolff'un eserleri dikkate alındığında gerçekten de bu zikredilen hususların sistematik bir şekilde uygulanmaya çalışıldığı genel itibarıyla gözlemlenebilmekle birlikte zaman zaman Wolff'un bu prensiplere bağlılığı noktasında bazı tereddütler olabilmektedir.

1.2.2. Dine Yaklaşımı

Wolff'un dine yaklaşımını belirli konular çerçevesinde ele almayı düşünüyoruz. İlk olarak Wolff'un vahiy olgusuna yani kendi ifadeleriyle ifade söyleyecek olursak; Tanrı'nın insanoğluna, muradını bir vahiy aracılığıyla doğrudan bildirme noktasındaki düşüncelerini anlamaya çalışacağız. Ardından Wolff'un deizm ile alakalı nasıl bir tutum içerisinde olduğunu anlamaya çalışacağız. Bu iki konuyu bu başlıkta değerlendireceğiz. Aslında bir konu daha var ki o da determinizm konusu. Determinizm konusu da esasında bu başlıkta değerlendirilebilir zira özgür irade cihetiyle doğrudan ilgili olmasına binaen dini görüş noktasında da belirleyici bir mahiyet taşımaktadır. Ancak konunun yeter sebep kavramı ile doğrudan alakalı olması münasebetiyle konuyu yeter sebep konusunu incelerken ele alacağız.

Wolff'un hayatını anlatırken genelde dindar kesim ve teologlar, özelde Cizvitler tarafından hoş karşılanmadığını, aleyhinde girişimlerde bulunulduğunu, kendisinin deist ve ateist olmakla itham edildiğini, ki ateizmi incelediğimizde, hiç bir türünün Wolff için söz konusu olamayacağı anlaşılmaktadır⁴⁶ ve nihayet bu girişimler neticesinde Wolff'un kralın emriyle zorunlu olarak göç etmek durumunda kaldığını ifade etmiştik. Bu sebeple Wolff'un din ile alakalı olarak nasıl bir tutum sergilediği

⁴⁵ Wolff, **Disc. Prael.**, § 116-132 (aktaran: Bissinger Anton, Die Struktur des Gotteserkenntnis, yay.haz. H. Bouvier u. Co. Verlag, Bonn,1970 s. 39).

⁴⁶ Ateizm türleri ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2019.

konusunu irdelemekte yarar görüyoruz. Bu noktada değerlendireceğimiz konulardan ilki vahiy konusu olacaktır.

1.2.2.1. Vahyin Yeri ve İmkânı

Konuya girmeden önce kavramsal çerçevenin çok önemli olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Çünkü Wolff'un terminolojiye çok önem verdiği ve bunun yanı sıra felsefe dilinin oluşması noktasında yazmış olduğu çok sayıda eserle önemli katkı sunduğu bilinmektedir. Bu sebeple tezimizde gündeme gelen her kavrama Wolff'un yüklediği anlamlar göz önünde bulundurularak bakılmalıdır. Vahiy konusu gündeme geldiğinde Wolff'un yaklaşımının anlaşılması için özellikle üç kavramın anlaşılmasının önem arz ettiğini görüyoruz. Bunlar *Verstand* [*anlık/müdrake*], *Vernunft* [*akıl*] ve *Offenbarung* [*vahiy*] kavramlarıdır. Daha sonra anlatılacağı üzere vahiy, Wolff'ta Tanrı'nın iradesinin anlaşılması noktasında üçüncü bir yol olarak konumlandırılmaktadır. Dolayısıyla öncelediği iki yol daha söz konusudur ve bu yollar gündeme geldiğinde özellikle iki kavram bizim için önem arz etmektedir. Bunlar *Verstand* [*anlık/müdrake*], *Vernunft* [*akıl*] kavramlarıdır. Bu kavramların neden önemli olduğu konusuna gelecek olursak; Wolff'un vahyi değerlendirdiği önemli cihetlerden bir tanesi vahyin imkânıdır diğeri de gerekliliğidir. Açacak olursak; vahyin gerekli olup olmadığı, gerekli olarsa hangi durumlarda gerekli olacağı ve sahtesinin gerçeğinden nasıl ayırt edileceği gibi hususlar değerlendirilmektedir. İşte bu sorulara yanıt ararken insanoğlunun hakikatleri bilme noktasındaki yetkinliklerinin ve imkanlarının önem arz ettiği ilerleyen paragraflarda daha net anlaşılacaktır.

Tekrar kavramlara dönecek olursak *Verstand* [*AKIL*] kavramına baktığımız da Wolff'un bu kavramı *Metafizikte* şu şekilde açıkladığını görmekteyiz: “*mümkünü açık bir şekilde tasavvur etme kuvveti*”.⁴⁷ Bu kuvvet eşyayı ne ölçüde tasavvur edebiliyorsa o derece yetkin durumdadır. Bu tasavvur ise etkisini kavramlarda yargılarda ve çıkarımlarda göstermektedir.⁴⁸ Gelelim *Vernunft* kavramına: Kavram Türkçeye akıl olarak çevrilmektedir genel anlamıyla ancak Wolff'un kavramı kullanımına bakınca,

⁴⁷ Christian Wolff, [Metaphysik] *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt*, yay.haz. Charles A. Corr, Andernach, Georg Olms Verlag, 1997, s. 153.

⁴⁸ Wolff, *Metaphysik*, s. 526-528.

aklın yanı sıra hikmet kavramını da barındırma ihtimali söz konusudur. *Vernunft* kavramının açıklamasını Wolff şu şekilde yapmaktadır: “*Olguların (hakikatlerin) birbirleriyle olan alakalarını/bağlarını görme yetisi*”.⁴⁹ Bu yeti insanoğlunda mutlak manada değildir zira mutlak manada bu yetiye sahip olmak bütün olguları/hakikatleri ve bunların birbirleriyle olan bağlarını, daha doğrusu birbirlerinde nasıl temellendirildiklerini bilmeyi gerektirir ki bu durum ancak Tanrı söz konusu olduğunda söz konusu olabilir. Dahası Tanrı’nın bilmesi zamansal bir sürece bağlı değildir. Wolff’un ifadesiyle Tanrı her şeyi, daha spesifik bir ifadeyle söyleyecek olursak tüm mümkünleri, zamandan bağımsız olarak (tek seferde) bilmektedir/tasavvur etmektedir.⁵⁰ Burada yeri gelmişken Wolff felsefesinde Tanrı’nın mahiyeti daha yalın ifade ile “Tanrı nedir?” sorusuna bakmakta yarar vardır. Çünkü sıklıkla ifade edeceğimiz gibi Wolff felsefesi temelinde yeter sebep ilkesinin bulunduğu, tüm kavramların birbirleri ile ilgili olarak anlam ifade ettiği bir felsefedir. Wolff Tanrı’yı en yalın ifade ile *tüm mümkün dünyaları tek seferde, olabilecek en net şekilde tasavvur eden varlık* olarak ifade eder.⁵¹ Elbette Wolff’un Tanrı tanımlaması bu ifade edilenle sınırlı değildir, ifade edilen tanımlamanın açılımları olacaktır. Tanrı, hikmeti gereği tasavvur ettiği dünyalardan en iyisini kudreti ile imkan mertebesinde gerçeklik mertebesine geçirerek vücuda getirmiştir. Bu konulara yeri geldiğinde ayrıntılı olarak yer vereceğiz.

Asıl konumuza dönecek olursak ilahî vahiy Wolff’ta Tanrı’nın muradının anlaşılması noktasında üçüncü yol olarak ifade edilmektedir. Birinci yol olarak ise Tanrı’nın doğasının ve mahiyetinin ve ona bağlı olarak eşyanın mahiyetinin ve doğasının gözlemlenmesini ifade etmektedir. Nitekim Tanrı’nın muradını harekete geçiren şeyin *kemal sıfatı* olduğuna göre, kendi kemaline veyahut evrenin kemaline ve tikel şeylerin birbirleriyle uyumlu ilişkilerine aykırı bir şeyi murad etmesi muhaldir.⁵²

Tanrı’nın muradının anlaşılması noktasında ikinci yol olarak ise eşyadaki işleyiş ve olguların birbirleriyle olan nedensel alakaları ifade ediliyor. Nitekim vücuda

⁴⁹ A.e., s. 562.

⁵⁰ A.e., s. 660.

⁵¹ A.e., s. 661.

⁵² A.e., s. 619-620.

gelen her şeyin varlık sebebi ve bunların dünyada birbirleriyle olan mevcut bağları Tanrı'nın muradı neticesinde olduğuna göre, olan her olguyu ve onu takip eden sonucu, daha doğrusu tepkiyi gözlemlediğimizde Tanrı'nın neleri isteyebileceğinin yasalarını ortaya koyabiliriz.⁵³

Tanrı'nın muradının anlaşılması noktasında birinci ve ikinci yolu ifade ettikten sonra toparlayacak olursak insanoğlunun üstte ifade edilen yetkinlikler sayesinde Tanrı'nın muradını bilebilecek şekilde donatılmış olduğu ifade edilmiş oldu. Şimdi bundan sonra ilahi vahiy üçüncü bir yol olarak ifade edilmektedir. Wolff, tüm zamanlarda ve tüm toplumlarda zaman zaman Tanrı'nın muradını doğrudan (vahiy yoluyla) açık ettiği yönünde iddiaların bulunduğunu ve özelde Hristiyanlık dininin de bu temel üzere kurulu olduğunu ifade etmektedir bu sebeple konunun önemine vurgu yapar ve gerçekten Tanrı'dan olan vahiy ile yanlış veya asılsız olarak iddia edilenlerin nasıl anlaşılacağı noktasında belirli kriterler ortaya koyar. Bu kriterlere kısaca bir göz atmak yerinde olacaktır.

İlk etapta vahyin temel olarak değerlendirilecek iki cihetinin olduğunu ifade eder. Birincisi vahyin içeriği ikincisi ise vahyetme yolunun biçimi olarak ifade edilmektedir. Birincisi için şunlar söylenebilir: Vahyedilen içeriğinin mutlaka lüzumlu olması gerekir, dahası başka bir yol ile ulaşamayacağımız bilgileri içermelidir. (Burada başka bir yoldan kastın aslında konuya girerken açıkladığımız diğer iki yol olduğunu anlıyoruz.)⁵⁴ Tabi Wolff'un burada kast ettiği vahyin akıl ile bilinebilecek hiçbir bilgi içermeyeceği değildir. Wolff'un kastı, bir bütün olarak düşünüldüğünde vahyin, akıl ile bilinmeyecek bilgileri de ihtiva etmesi gerektiğidir.⁵⁵ Yine vahiy yoluyla iletilen bu bilgilerin içeriğinin, akıl ile tenakuz halinde olmaması gerekmektedir. Zira Tanrı'nın anlığı tüm hakikatlerin kaynağıdır, şu durumda Tanrı'nın bu hakikatlere çelişkili bir şeyi vahyetmesi onun kemali ile bağdaşmaz. Tabi burada akla mucize konusu gelmektedir. Mucizelerin durumu ne olacaktır, mucizeler akla aykırı durumlar değil midir? Wolff bu konuyu yanıtsız bırakmaz. Wolff'a göre, iki çeşit hakikat vardır birincisi zorunlu hakikatlerdir, ikincisi ise tesadüfi

⁵³ A.e., s. 621-622.

⁵⁴ A.e., § 1011 s. 623.

⁵⁵ A.e., § 1012 s. 624.

hakikatlerdir. Zorunlu hakikatler olduklarından farklı olmaları mümkün olmayan hakikatlerdir. Tesadüfi hakikatler ise mucize eseri olarak farklı olabilecek hakikatlerdir. Dolayısıyla bu gibi durumlarda akla aykırılık söz konusu değildir. Bir örnek verilecek olursa vahiy dört köşeli bir üçgen iddia edemez ancak bir gezegenin mucize eseri olarak hareketsiz kalması söz konusu olabilir.⁵⁶ İlahi emir ve nehiyler tabiata ve ruhun mahiyetine aykırı olamazlar. Zira hakikatler birbirleriyle çelişmezler. Dolayısıyla yapılması veyahut yapılmaması gerektiği, akıl ile ispatlanabilen eylemlerle ilgili olarak vahyin aksini iddia etmesi düşünülemez.⁵⁷

Vahiy ile ilgili üzerinde düşünülmesi gereken hususlardan bir diğeri ise vahiy aldığını iddia eden bir insanın o bilgiye doğal yollar ile ulaşım ulaşılamayacağıdır. Zira kişinin bu bilgiye doğal yollarla ulaşabileceği kanıtlanabilecek olursa, söz konusu bilginin, doğa üstü bir şekilde Tanrı'dan vahyedildiği iddia edilemez.⁵⁸

Diğer bir özellik Wolff'un harikuladeliklere genel bakışı ile alakalıdır. Wolff felsefesinde Tanrı'nın olağan yolla gerçekleştirebileceği bir şeyi olağan üstü bir yolla gerçekleştirmesi anlamsız ve gereksiz olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla vahiy gerçekleşmesi itibarıyla doğal güçleri olağanca korumuş olması beklenir.⁵⁹ Örneğin rüya olgusu kullanılmalıdır yahut muhayyile gücü. Bu noktada Wolff ariflerden çok ilginç bir söz nakleder: "Tanrı vahyin lafızlarını peygamberlerin durumlarına göre ele almıştır/şekillendirmiştir"⁶⁰ Diğer bir özellik ise lafızların anlamları ifade eden işaretler olması hasebiyle bir meramın anlatılması hususunda gereğinden fazla lafız kullanılmaması beklenir. Kelimeler anlaşılır olmalıdır ve genel itibarıyla metin, dil, ve belagat sanatına uygun olmalıdır.⁶¹

Böylelikle Wolff'ta bir bilginin ilahi vahiy olarak değerlendirilebilmesi için aranması gereken özellikleri özetlemiş olduk. Anlaşıldığı üzere Wolff, vahyi zorunlu bir olgu olarak görmemekte. Bilakis akıl ve gözlem yoluyla elde edilebilecek

⁵⁶ A.e., § 1014 s. 625.

⁵⁷ A.e., § 1015 s. 626.

⁵⁸ A.e., § 1016 s. 627.

⁵⁹ Burada akla bu ifadelerin bir önceki paragrafta ifade edilen özelliklerle çelişip çelişmediği sorusu gelmekte.

⁶⁰ A.e., § 1018 s. 628

⁶¹ A.e., § 1019 s. 628

bilgilerden sonra üçüncü bir yol olarak ifade etmektedir. Bununla birlikte kanaat oluşturduğumuz diğer bir husus vahyi imkan dahilinde görüyor olduğu hususudur. Bu aynı zamanda Wolff'un deizme dönük tutumunun anlaşılması açısından da önem arz etmektedir. Bu konuyu ileride değerlendirmek üzere erteliyoruz. Ancak şimdilik şunu ifade etmekle yetinelim; üsteki ifadelerden yapılabilecek en önemli çıkarım Wolff'un herhangi bir bilginin Tanrı'ya atfedilmesi noktasında büyük bir hassasiyet göstermiş olduğudur. Ancak şunu da ifade etmekte yarar var ki, bu özellikleri de mutlaklaştırmak çok doğru olmasa gerek. Zira tek bir vahiy modeli yahut anlayışı olmak zorunda mıdır, bu kriterleri esnetebilecek yorumlar imkan dahilinde olamazlar mı?⁶² Bu bağlamda düşünüldüğünde mezkur özellikler belirli bir vahiy modelinin merkezinde değerlendirilmiş gibi görünmektedirler.

1.2.2.2. C. Wolff'un Deizm Tanımı ve Ona Yönelik Felsefi Tutumu

Wolff'un kendisini Hristiyan olarak tanımlamasına rağmen kendisinin bir deist olabileceği noktasında da çeşitli iddialar olmuştur. Kendisi deist olmasa bile aydınlanma sürecinde Almanya'da deizmin gelişmesinin önünü açan, tabiri caiz ise deizmin kılıcını bileyen şahsiyet olarak görenler de olmuştur. Diğer yandan Wolff'un dine doğrudan eleştiri getirmediği ifade edilmekle birlikte bu tutumunun nedenini tam olarak değerlendirmek ancak titiz bir çalışma ile mümkün görünmektedir. Yaşadığı dönem itibarıyla sınırlı bir düşünce özgürlüğünün olduğu ve Wolff'un ne tür sıkıntılara maruz kaldığı ifade edilmişti. Bunlar göz önünde bulundurulduğunda Wolff'un dine dönük tutumunun bir taktik yahut belirli ölçüde şartların getirdiği bir zorunluluk olma olasılığı da göz önünde bulundurulması gereken bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.⁶³

Wolff'un, deizmi nasıl tanımladığına biraz bakalım:

⁶² Vahyi anlama yolunda felsefi yaklaşımlar için bkz. Recep Alpyağıl, **Fark ve Yorum: Kur'anı Anlama Yolunda Felsefi Denemeler II**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2018. Farklı bir vahiy anlayışı için ayrıca bkz. Abdülkerim Sürüş, **Nebevî Rüyaların Ravisi Hz. Muhammed**, der. ve çev. Asiye Tıgılı, İstanbul, Mana Yayınları, 2018.

⁶³ Günter Gawlick, "Christian Wolff und der Deismus", **Christian Wolff 1679-1754: Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur**, yay.haz. Werner Schneiders, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1986, s. 139.

Biz deist olarak Tanrı'nın varlığını kabullenmekle birlikte, insanoğlunun meseleleriyle ilgilenmesini yalanlayan veya Tanrı'nın takdirini yalanlayan kişiyi kastederiz⁶⁴

Böylelikle deist, Tanrı'nın varlığını inkar eden ateist ile, Tanrı'nın varlığının yanı sıra Tanrı'nın takdirini de kabul eden natüralistin arasında yer almaktadır. Ancak deist, ateiste natüralistten daha yakın durmaktadır. Zira deist ve ateist, Tanrı'nın takdirine irca edilmesi gerekenleri tesadüfe irca etmektedirler, böylelikle her iki düşünce de insanoğlunun saadetine zarar verir niteliktedirler.⁶⁵ Her ikisi de iyi ve kötü eylemlerin ayrımını yapabilmektedirler. Zira iyilik ve kötülük Tanrı ve Tanrı'nın takdirinden bağımsızdır ancak her ikisi de Tanrıya dönük bir sorumluluğun varlığını inkar etmektedirler.⁶⁶ Deist, iyi ve kötü arasındaki ayrımı kesin olarak yapamadığı takdirde kolaylıkla pratik ateizme düşecektir. Çünkü ahlak ilkelerini, Tanrı'nın vasıfları üzerine bina edemeyeceği gibi, Tanrı'nın insanoğlunun meseleleriyle ilgilendiğini de yalanlamaktadır. Bundan dolayı deizm ahlak için bir tehdittir.⁶⁷ Deistin dini de yoktur zira Tanrıya karşı bir sorumluluğunun olduğunu da inkar ettiğine göre Tanrı'nın kendi rızası için insanoğlundan belirli davranışları örneğin ibadetleri istemesini kabullenmesi beklenmez.⁶⁸ İşte deist ile natüralist arasındaki fark tam da buradadır: Biri hiç bir şekilde bir dini tanımaz iken diğeri en azından doğal olanı tanımaktadır, vahiy edilmiş dini ise yanlış olarak reddetmektedir ya da gerekli/zorunlu görmemektedir.⁶⁹

Üste özetlenmiş ifadeler çerçevesinde düşünüldüğünde Wolff'un, deist olmasının yanı sıra deizmi desteklemesi de olanaksız görünmektedir. Şunu da ifade etmek gerekir ki Wolff'un konu ile ilgili tutumunu gösteren ifadeleri üste özetlenmiş olanlarla sınırlı değildir. Wolff'un, devlet erkinin deizme dönük nasıl bir tutum sergilemesi gerektiği noktasında da görüşleri vardır. Wolff'a göre devlet bir doğa

⁶⁴ Christian Wolff, *Theologia naturalis, methodo scientifica pertractata. Pars Posterior qua existentia et attributa Dei ex notione entis perfectissimi et natura animae demonstrantur, et Atheismi, Deismi, Fatalismi, Naturalismi, Spinosismi, aliorumque de Deo errorum fundamenta subvertuntur*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1980, § 529, (aktaran: Günter Gawlick, a.e s. 139).

⁶⁵ A.e.,§ 535.

⁶⁶ A.e.,§ 537.

⁶⁷ A.e, § 547.

⁶⁸ A.e ,§ 564.

⁶⁹ A.e,§ 530.

yasası teklifi olan, en yüksek kemalin gerçekleşmesi için elinden geleni yapmakla yükümlüdür. Dolayısıyla sadece örfü ve ahlakı korumakla değil aynı zamanda dini korumakla da yükümlüdür. Zira din ahlak ve örfün de dayanağıdır. Velhasıl devlet erki dine karşı olan her şeyi önlemek durumundadır. Dinin toplum önünde itibarsızlaştırılması bir devletin kabul edebileceği bir durum değildir. Deist, ateist gibi dini inkar ettiğine göre kendini bu şekilde tanımlayan bir kişi tolere edilmemelidir.⁷⁰ Bu kişinin tolere edilmemesi inancından dolayı değildir zira düşüncelere elbette engel konulamaz ancak bu düşüncelerin yayılması toplumun ifsadına neden olacak niteliktedir. Bu durumda bir deist esasında cezalandırılmamalıdır hatta ölümle cezalandırma söz konusu olamaz ancak uyarılara rağmen deizm propagandası yapmaya devam edecek olursa sınır dışı edilmelidir.⁷¹ Wolff, bu tutumunu rasyonalize etmek ve düşünce özgürlüğüne aykırı olmadığını ortaya koymak adına çeşitli açıklamalarda bulunmaktadır ancak burada daha fazla ayrıntıya girmiyoruz.

Wolff'un, deizm tanımının biraz tartışmaya açık olduğu anlaşıyor. Wolff'un tanımlamalarına göre deist, ortak yönleri olmasına rağmen ne ateist ne de natüralist olamamaktadır. Bunlar ve tarihi fenomenler göz önünde bulundurulduğunda Wolff'un tanımlamasının çokta isabetli olmadığı görünmektedir Çünkü dönemin deistleri göz önünde bulundurulduğunda bir çoğunun bu tanımlamalara denk düşmediği anlaşılmaktadır. Dönemin deistleri kendilerini natüralist olarak tanımlamakla birlikte doğa dini/doğal din inancına sahip olanları da vardı hatta birçoğu vahiy dinlerini de kabul etmekle birlikte sadece bu dinlerin zorunlu olmadığı kanaatine sahiptiler.⁷²

Toparlayacak olursak; deizmi Wolff'un tanımladığı gibi ele aldığımız takdirde onu deist olarak tanımlamak yahut deizmi desteklediğini, ön ayak olduğunu savunmak çok anlamlı görünmemektedir. Ancak deizmi daha geniş anlamlı ele alacak olursak, yani natüralizmi de dahil edebilecek şekilde değerlendirecek pek tabi Wolff felsefesinin aklı ön planda tutması sebebiyle dahası dini zorunlu görmemesi sebebiyle deizme belirli ölçüde alan açabileceğini savunabiliriz. Nitekim Wolff'un, vahyi

⁷⁰ Christian Wolff, **Jus Nature, methodo scientifica pertractatum**, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1968, §473, (aktaran: Günter Gawlick, a.e., s. 140).

⁷¹ A.e, § 643.

⁷² Günter Gawlick, "Christian Wolff und der Deismus", **Christian Wolff 1679-1754** s.140.

Tanrı'nın muradının anlaşılması noktasında üçüncü yol olarak ifade ettiğini daha önce aktarmıştık. Dolayısıyla vahiy olmadan da Tanrı'nın muradının anlaşılması ve gerçekleşmesi onun açısından bir sorun teşkil etmemektedir.

1.3. Eserleri

Wolff 58 cilde yayılmış 34 eserin yanı sıra yüzlerce makale, önsöz vesairenden müteşekkil olmak üzere yaklaşık 50000 sayfalık bir metin geride bırakmıştır.⁷³ Eserlerini Almanca ve Latince dillerinde kaleme almıştır. Latince eserlerinde yeni bir felsefe ortaya koymamıştır. Wolff'un felsefesi Almanca eserlerinde bir bütün olarak oluşmuştu. Wolff'u Wolff yapan ve tanınmasını sağlayan eserlerinin de yine Almanca eserleri olduğu düşünülmektedir. Latince eserleriyle ise sonraki dönemlerde daha geniş bir bilim topluluğuna hitap edebilmiştir. Felsefesi açıdan bir ilerleme söz konusu olmamış Almanca eserlerinin merkezinde yazılmıştır.⁷⁴

Wolff'u önemli kılan hususiyetlerden bir tanesi de çok geniş bir yelpazede yazmış olmasıdır. Bilgi ile alakalı ele almadığı bir alan yok gibidir. Hatta kozmoloji, psikoloji ve teoloji gibi alanların ilk defa onunla sistematik felsefi bir sunuşa kavuştuğu ifade edilmiştir.⁷⁵ Çalışmamızın girişinde Wolff'un eserlerinin aynı zamanda birer felsefe sözlüğü niteliğini taşıdığını ifade etmiştik. Bu iddiadaki temel dayanağımız bizzat metinlerinde gördüğümüz üzere Wolff'un her kavramı ayrıntılı bir şekilde açıklamış olmasıdır. Cemil Sena'dan alıntılanmış olduğumuz şu ifadeler bizim bu düşüncemizi destekler niteliktedir:

Wolff, tümdengelim yöntemini dinsel gerçeklerin tanımlanmasına dek teşmil eden bir akılcıdır. Eserleri, sistemli bir birlik ve açıklığa sahip olduğundan, Alman üniversitelerinde felsefe ansiklopedisi yerine geçmiştir. Elli yıl kadar Almanya'da egemen olan Wolf'dan, Kant, daima saygıyla söz etmiş ve ona yüksek çözümlemeci sıfatını vermiştir. Wolf ulusuna bugün de kullanılmakta olan birçok felsefesal terimleri kazandırmıştır. Onun en büyük erdemi, her soruna el uzatması ve her birini ayrı ayrı saptamaya çalışmasıdır. O, Alman Üniversitelerinde, Thomasius'le birlikte skolastiğe son vermiştir. Doktrini genel olarak Leibniz'in ve bazen de Descartes'in etkisi altındadır. Yalnız,

⁷³ Biller Gerhard, "Biographie und Bibliographie", **Handbuch C. Wolff**, s.7.

⁷⁴ Wolff, **Deutsche Logik**, s.7 (önsöz).

⁷⁵ Clemens, "Christian Wolff, Die zentrale Gestalt der deutschen Aufklärungphilosophie" **Grosse Philosophen**, s. 22.

Leibniz'in doktrini dağınık, düzensiz ve esaslı terimlerden yoksun olduğu halde, Wolf, ona sistemli bir şekil vermiş ve Kant'ın eleştirileri sayesinde bu felsefe, modern Alman felsefesine olduğu kadar da tüm bilimlere ışınlarını saçan bir odak ödevini görmüştür. Wolf'un felsefesi, akla ve imana, özgürlük ve otoriteye aynı derecede saygı duyan dinsel ve ahlâksal bir felsefedir.⁷⁶

Wolff Almanca eserlerini genel itibariyle 1713-1728 yıllarında yayınlamıştır Latince eserlerini ise 1728 yılı itibariyle yayınlamaya başladığı ifade edilmektedir. Tabi bu ifadelerde Wolff'un belirli yıllar içerisinde sadece Almanca ve belirli yıllar içerisinde de sadece Latince yazdığı anlaşılmamalıdır zira bazı kaynaklardan görebildiğimiz kadarıyla Wolff 1703-1707 yılları arasında Leipzig'de, 1707-1723 yılları arasında Halle'de, 1723-1740 yılları arasında Marburg'da, 1740-1754 yılları arasında tekrar Halle'de olmak üzere hem Almanca hem de Latince olarak eserlerini kaleme almıştır. Eserleri 1978 yılında kurulan Georg Olms yayınevi tarafından külliyat olarak yayınlamıştır. Georg Olms'un Wolff külliyatı üç bölüme ayrılmıştır. Birincisini Wolff'a ait Almanca eserleri ihtiva etmektedir. İkincisini yine Wolff'a ait Latince eserleri ihtiva etmektedir. Üçüncüsü ise Wolff ve felsefesi ile ilgili eserleri ve dokümanları ihtiva etmektedir.⁷⁷

1.3.1. Almanca Eserleri

Mantık alanında ilk olarak değinmek istediğimiz eser *Deutsche Logik* olarak da bilinen *Almanca mantık* ya da *Alman mantığı* olarak ifade edilebilecek olan uzun ismiyle; *Vernünftige Gedanken von den Kraeften des Menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkaentnis der Wahrheit* isimli eseridir. Bu eser, Türkçe olarak edilmek gerekirse [*hakikat bilgisi noktasında insan anlığının/müdrikesinin imkanları ve doğru kullanımı noktasında makul düşünceler*] isimlendirilebilen eserdir. Felsefesinin mantığa taalluk eden yönler bu eserde ortaya konulmuştur. Wolff'un eserleri arasında sistematik bir bağ vardır; bu durum göz önünde bulundurulduğunda

⁷⁶ Cemil Sena, **Filozoflar Ansiklopedisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, t.y., C. IV s.497.

⁷⁷ Burada eserlerinin hepsini ifade etmeyeceğiz ancak felsefesinin temelini oluşturan temel birkaç eserine değineceğiz. Burada değinmeyeceğimiz eserleri için ise tezin Ek'ler bölümünde bir liste oluşturduk. Bu listede ilk olarak Almanca eserlerini, eser isimlerinin Türkçe karşılıkları ile kronolojik olarak paylaştık. Yine Latince eserlerini de kronolojik olarak verdik. Eserlerin isimleri aslında hayli uzun bizlere eserin içeriği hakkında da bilgi verir nitelikte ancak eserlerin uzun isimlerinin yanı sıra bir de günümüzde kullanılan tanınmış kısa isimleri vardır. Eserleri tanıtırken her iki ismi vermeye özen gösterdik.

külliyatının ilk cildini mantığa dair yazmış olduğu eserinin oluşturması oldukça anlamlıdır. Zira görüleceği üzere devam eden eserlerde mantıksal ilkelere taalluk eden bir konu gündeme geldiğinde tekrarla bu esere referans verilecektir. Tabi şunu da ifade etmekte yarar vardır. Bu referansların tek taraflı olduğunu ifade etmek yerinde olmaz, zira bu ilişki karşılıklıdır. Örneğin mantık ilkelerini ruhumuzun doğası ile temellendirdiği görülmektedir bu durumda ruhun doğasına dair bilgiler için Metafizik referans gösterilecektir ve metafizikte oldukça ayrıntılı biçimde konu ele alınacaktır.⁷⁸

Alman Metafiziğinin güncel baskısı iki cilt olarak yayınlanmış olup yaklaşık 800 sayfalık bir kitaptır. Almanca külliyatın ikinci serisini oluşturur. Kısaca *Alman metafiziği* olarak bilinen eserin ismi: *Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen dingen Überhaupt*'dır, yani [*Tanrı, Dünya, insan nefsi ve genel olarak eşya hakkında makul düşünceler.*] Bu eserin ana konuları sırasıyla şu şekildedir:⁷⁹ İlk bölüm iki üç sayfalık kısa bir bölümdür. Bu bölümün konusu kendimiz ve kendimiz dışında olanın bilgisini nasıl bilebildiğimiz ile alakalıdır. Bu şekilde bilginin temeli atılmak istenmektedir. Zaten ikinci bölümde bilgi konusunun ele alınması bu düşüncemizi destekler niteliktedir. İkinci bölümde bilgi konusu ele alınmaktadır. Bilginin kaynakları, nedenleri ve güvenirliliğinin temellendirilmesi bölümün ana mevzularıdır. Üçüncü bölümde ise genel itibariyle ruh ve ondan algıladıklarımız ele alınmaktadır. Ruh bahsinde ele alınan konular genel itibariyle düşünmek, düşünce, tasavvur, tasavvur gücü ve anlık/müdrake, irade gibi kavramlar çerçevesinde tartışılmaktadır. Dördüncü bölümde evrene dair konular mevzu bahistir. Bu bağlamda imkan, nedensellik, mucize ve eşyanın tabiatı gibi konular tartışmanın merkezindedir. Beşinci bölümde tekrar ruh mevzusu ele alınır ancak bu sefer üçüncü bölümde olduğu gibi ruh, ondan algıladıklarımızın temelinde değerlendirilmez, daha ziyade ruhun mahiyeti, kökeni, beden ile ilişkisi gibi konular üzerinde durulur. Altıncı bölüm Tanrı hakkındadır, *Von Gott* [*Tanrı'ya*] dair olarak başlıkta ifadelendirilmiştir. Bölüm Tanrı kanıtıyla başlar. Tanrı'nın zorunlu varlık olduğu ifade edilir. Yeri geldiğinde ayrıntılı bir şekilde ifade edileceği üzere yeter sebep ilkesi Wolff'ta Tanrı kanıtı noktasında da merkezi bir konumdadır. Yani Tanrı

⁷⁸ Bkz. Wolff, **Deutsche Logik**.

⁷⁹ Bkz. Wolff, **Metaphysik**.

kanıtı tamamen yeter sebep ilkesi ile temellendirilmiştir. Akabinde Tanrı'nın sıfatları üzerine durulur.

Metafizikle ilgili eserine ek olarak yazdığı *Anmerkungen über die vernünftigen Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, zu besserem Verstande und bequemerem Gebrauchen derselben* [daha iyi anlaşılması ve rahat kullanılabilmesi noktasında, Tanrı, dünya, insan nefsi ve genel olarak eşya hakkında makul düşünceler eseri ile ilgili notlar] isimli eseri vardır. Bu eser *Alman Metafiziğinin* şerhi niteliğinde düşünülmüş bazı notlardan oluşmaktadır.⁸⁰

Wolff etik ile ilgili *Alman Etiği* olarak bilinen *Vernünftige Gedanken von der Menschen Thun und Lassen, zur Beförderung ihrer Glückseligkeit, den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilt*. [Hakikat severler için, mutluluk yolunda insanoğlunun yapması ve yapmaması gereken eylemleri] kitabını da yazmıştır.⁸¹

Wolff siyaset ile ilgili kısaca *deutsche Politik* olarak ifade edilen tam ismiyle *Vernünftige Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesen zur Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechts* [insanların toplumsal hayatı ve özellikle de insan türünün toplumsal olarak mutluluğa ulaşmasının yolları hakkında makul düşünceler]⁸² kitabını da yazmıştır.

Vernünftige Gedanken von den Wirkungen der Natur, den Liebhabern der Wahrheit Mitgetheilt [hakikat severler için doğanın etkileri hakkında makul düşünceler] isimli eser fiziğe dairdir. Kısaca *Alman Fiziği* olarak da ifade edilmektedir. Eserin ilk yayınlanma tarihi 1723'tür. Halle şehrinde yayımlanmıştır.

⁸⁰ Bkz. Christian Wolff, **Anmerkungen über die vernünftigen Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, zu besserem Verstande und bequemerem Gebrauchen derselben**, yay.haz. Ch.A. Corr. Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1983.

⁸¹ Bkz. Christian Wolff, [Deutsche Ethik] **Vernünftige Gedancken von der Menschen THUN und Lassen, zu Beförderung ihrer Glückseligkeit**, Halle 1723. Reprint: Hildesheim 1981.

⁸² Bkz. Christian Wolff, [Deutsche Politik] **Vernünftige Gedancken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesen zur Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechts** yay.haz. H.W.Arndt, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1996.

Başta fiziğin temelleri ortaya konulur, bu bağlamda kütlelerin mahiyeti ve doğası mevzu bahis edilir. Daha sonra güneş, dünya, ay ve gezegenler hakkında bilgi verilmesinin yanı sıra bunların işleyişine dair ayrıntılı bilgi verilir. Tabiattaki işleyiş de kitabın konuları arasındadır. Kitapta ek olarak gezegenlerle ilgili bazı çizimler de bulunmaktadır.⁸³

Wolff fizik ile ilgili ortaya koydukları *hakikat severler için doğanın etkileri hakkında makul düşünceler* eseri ile sınırlı değildir. Wolff fizik alanında sadece teorik çerçevede kalmamıştır, fizik alanında çokça deneyler yapmış ve bu deneyleri üç ciltlik bir eserde derlemiştir. Wolff'un bu pratik tarafı esasında günümüze kadar yeterince üzerine durulmamış bir yönü olarak ifade edilmektedir, oysa Wolff'un doğa tasavvuru onun rasyonalitesini anlamak noktasında önemli bir konuma sahiptir.⁸⁴

Almanca külliyyatın yedici eserini bir teleoloji eseri oluşturmaktadır. Eserin ilk yayın tarihi 1727 yılı, yayın yeri Frankfurt ve Leipzig olarak kayda geçmiştir. Eser *Vernünfftige Gedancken der Absichten der Natürlichen Dinge* [tabiat olaylarının gayesine dair makul düşünceler] adını taşımaktadır. Kitabın muhtevasını özetle ifade edilecek olursak evrende ve yerküredeki tabiat olaylarının ereksel nedenleridir.⁸⁵

1.3.2. Latince Eserleri

Wolff'un Latince eserlerini genel bir çerçevede değerlendirecek olursak hemen hemen Almanca eserlerinin tamamına karşılık gelecek Latince eseri var gibi görünmektedir. Burada kısaca ayrıntıya girmeden hangi temel alanlarda yazdığını değineceğiz. Bir eserini ise daha ayrıntılı paylaşacağız zira bu eseri tezimizde Almanca metafizik ve Almanca mantığın yanında yeter sebep konusu için önemli bir kaynak olmuştur. Bu eseri daha ayrıntılı tanıtılabilmemizin diğer bir sebebi de Almancaya çevrilmiş bir eser olmasıdır. Bu eser Wolff'un *İlk Felsefe ya da Ontoloji* isimli eseridir.

⁸³ Bkz. Christian Wolff, [Deutsche Physik] *Vernünfftige Gedancken von den Wirkungen der Natur, den Liebhabern der Wahrheit Mitgetheilet*, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1981.

⁸⁴ Simone De Angelis , "Physik", *Handbuch C. Wolff*, s.336.

⁸⁵ Bkz. Christian Wolff, [Deutsche Teleologie] *Vernünfftige Gedancken von den Absichten der natürlichen Dinge, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet*, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1980.

Ona geçmeden önce kısaca Wolff'un konuları itibariyle Latince eserlerine değinelim. Wolff'un Latince olarak mantık⁸⁶, ontoloji⁸⁷, rasyonel psikoloji⁸⁸, ampirik psikoloji⁸⁹, kozmoloji,⁹⁰ doğal teoloji⁹¹ ve etik⁹² alanlarında eserler ortaya koyduğunu görmekteyiz.

Kısaca tanıtımamız gerektiğini düşündüğümüzü belirttiğimiz eseri de Latince kaleme alınmış olup Dirk Efferz tarafından Almancaya kazandırılmış olan *Philosophiae primae sive Ontologiae* [Felsefe ya da Ontoloji] olarak ifade edilebilir. Yeter sebep ilkesine ontolojik açıdan önemli ölçüde bu eserde yer verilmiş olduğunu gördüğümüz için bizim açımızdan önem arz etmektedir. Eserin konularını özetleyecek olursak eserde öncelikle ilk felsefe ve ontoloji kavramları, tanımı, tarihi, önemi ve yöntemleri gibi cihetleriyle etraflıca ele alınmaktadır. Ardından genel itibariyle varlık kavramı ele alınır ve ilk felsefe olarak ifade edilen felsefenin temelleri gündeme getirilir. Bu noktada çelişmezlik ilkesi çelişki kavramı ile birlikte ayrıntılı bir şekilde incelenir. Ardından üçüncü halin imkansızlığı da yine aynı şekilde ayrıntılı ve örneklemelerle anlatılır ve bu şekilde birinci bölüm nihayetlenmiş olur. İkinci bölüm

⁸⁶ Bkz. Christian Wolff, *Discurs praeliminaris de philosophia in genere. Philosophia rationalis sive Logica, methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1983.

⁸⁷ Bkz. Christian Wolff, *Philosophia prima, sive ontologia, methodo scientifica pertractata, qua omnis cognitiones humanae principia continentur*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2001.

⁸⁸ Bkz. Christian Wolff, *Psychologia rationalis, methodo scientifica pertractata, qua ea, quae de anima humana indubia experientiae fide innotescunt, peressentiamet naturam animae explicantur, et ad intimiorem naturae ejusque autoriscognitionem profutura proponuntur*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1994.

⁸⁹ Bkz. Christian Wolff, *Psychologia empirica, methodo scientifica pertractata, qua ea, quae de anima humana indubia experientiae fide constant, continentur et ad solidamuniversae Philosophiae practicae ac theologiae naturalis tractationem via sternitur*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1968.

⁹⁰ Bkz. Christian Wolff, *Cosmologia generalis, methodo scientifica pertractata, qua ad solidam, inpirimis Dei atque naturae, cognitionem via sternitur*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1964.

⁹¹ Bkz. Christian Wolff, *Theologia naturalis, methodo scientifica pertractata. Pars Posterior, integrum Systema complectens, qua existentia et attributa Dei a posteriori demonstrantur*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1978 ve *Theologia naturalis, methodo scientifica pertractata. Pars Posterior qua existentia et attributa Dei ex notione entis perfectissimi et natura animae demonstrantur, et Atheismi, Deismi, Fatalismi, Naturalismi, Spinosismi, aliorumque de Deo errorum fundamenta subvertuntur*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1980.

⁹² Bkz. Christian Wolff, *Philosophia moralis sive Ethica, methodo scientifica pertractata*, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1970.

tamamen yeter sebep ilkesine ayrılmıştır. Ve bu noktada ilgili tüm kavramların tanımları yapılır ve yeter sebep ilkesi ayrıntılı bir biçimde değerlendirilir. Tabi ilerideki bölümlerde görüleceği üzere Wolff'un yeter sebep ilkesi noktasında ifade edecekleri *Felsefe ya da Ontoloji*'de ifade ettikleri ile sınırlı olmayacaktır. Hatta Wolff kasten yeter sebep ilkesi hakkında söylenebilecek olanların hepsini söylemediğini şu sözlerle ifade eder ki bu da Wolff'un savunduğu yönteme sadık kaldığının bir göstergesi niteliğindedir.

Esasında yeter sebep ilkesi hakkında bilinmesi gerekenler daha fazladır. Ancak ilk felsefede demonstratif yöntemin yani felsefi yöntemin kullanılması lazım geldiğinden hareketle her şey yeri geldiğinde öğretilmelidir yani öncekilerden hareketle anlaşılabilceği ve kanıtlanabileceği yerde (ele alınmalıdır). Dolayısıyla daha ileride anlatılacak olan prensiplerle alakasından dolayı yeri geldiğinde ifade edeceğiz.⁹³

Wolff, bu ifadelerle ne kastettiğini bir örnekle daha net ve anlaşılır kılmaktadır. Bu örneğe göre en basitinden, henüz zorunluluk kavramı açıklanmadıysa yeter sebep ilkesinin mutlak olarak zorunlu sonuçlar doğurup doğurmayacağını değerlendirmek anlamsız olacaktır ya da en azından Wolff'un öngördüğü felsefi yönteme uygun olmayacaktır.⁹⁴

⁹³ Wolff, *Erste Philosophie oder Ontologie*, s191.

⁹⁴ A.e., s 191.

İKİNCİ BÖLÜM

YETER SEBEP İLKESİ (DAS PRINZIP DES ZUREICHENDEN GRUNDES)

Yeter sebep ilkesi bilindiği üzere Leibniz ile ün kazanmış hatta dördüncü mantık ilkesi olarak görülmüş ontolojik bir ilke olarak karşımızda durmaktadır. Tabi üzerinde yürütülen tartışmalar da olmuştur¹. Bununla birlikte ilkenin Leibniz ile başladığını söylemek çok da isabetli değildir. Genel itibari ile hem mantıksal açıdan hem de ontolojik açıdan “neden/sebep” kavramının geçmişten günümüze felsefenin temel mevzularından birisi olduğu bilinmektedir.² Ancak burada Leibniz’i diğerlerinden farklı kılan husus ondan önce hiç kimsede ilkenin çelişmezlik ilkesi, üçüncü halin olanaksızlığı ve özdeşlik ilkeleriyle eşdeğer kabul edilmiş olmamasının yanı sıra Leibniz tarafından temel bir ilke olarak formüle edilmiş olmasıdır.³ Leibniz’in çelişmezlik ilkesini zorunlu akıl doğrularının temeline yerleştirirken yeter sebep ilkesini de olgusal yani ontolojik doğruların temeline yerleştirdiği anlaşılmaktadır.⁴

Yine de şunu belirtmekte yarar vardır, yeter sebep ilkesinin tabiatı itibariyle klasik mantık ilkelerinden farklı olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Klasik mantık ilkeleri ki *özdeşlik ilkesi*, *çelişmezlik ilkesi* ve *üçüncü halin olanaksızlığı* olarak ifade edecek olursak birbirleriyle ilişkili halde, formel bir doğruluğu ortaya koyabilmektedirler. Yeter sebep ilkesini diğerlerinden ayıran en önemli özellik ise formel bir doğruluğun ötesinde, önermenin bizzat doğru olup olmadığı ile ilgili olmasıdır.⁵ Yapmış olduğumuz bu kısa girişten sonra bu bölümde yeter sebep ilkesini özellikle Wolff bağlamında tüm yönleriyle ele almaya çalışacağız.

¹ Doğan Özlem, **Mantık, Klasik ve Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi**, İstanbul, Notos Kitap Yayınevi, 2012, s.57.

² Bkz. Aristoteles, **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Divan Kitap, 2017.

³ Wilhelm v. Hermann-Friedrich, **Leibniz: Metaphysik als Monadologie**, yay.haz. Paola- Ludovika Coriando und Tina Röck, Berlin, Drucker & Humblot, 2015, s. 150.

⁴ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Ankara, Ekin Yayınları, 1996, s. 552.

⁵ Necati Öner, “Mantığın Ana ilkeleri Ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1969, C. XVII, s. 293-294.

2.1. Bir Kavram Olarak Yeter Sebep İlkesi

Christian Wolff, yeter sebep ilkesini Almanca eserlerinde *das Prinzip des zureichenden Grundes* olarak ifade etmektedir. Latince eserlerinde ise *de Principio rationis Sufficientis* şeklinde ifade etmektedir. Burada önemli gördüğümüz nokta Wolff'un, ilkenin öğeleri arasında bilinçli bir tercih yapıyor olduğudur. Wolff Almandada *Grund* kelimesini *Ursache* kelimesine, Latince de *Ratio* kelimesini *Causa* kelimesine tercih etmiştir. Bu tercihi, bilinçli bir tercih olarak ifade etmemizin sebebi Wolff'un iki kavramı birbirlerinden ayırt ediyor olmasıdır. Zira bu kavramların ayırt edilmesi o dönem itibarı ile genel geçer bir durum değildir. Öyle ki Kant'a gelene kadar çoğunlukla bu iki kavramın net bir şekilde ayrıştırılmadığı ifade edilmektedir.⁶ Wolff, bu bağlamda bu iki kavramı ayrıştıran filozoflardan biridir. Wolff, Descartes'in bir ayrım yaptığını bu sayede Leibniz'e de önyak olduğunu söyler. Leibniz'in eserlerinde bu ayrımı uyguladığını ancak açık bir şekilde tanımlamadığını ifade eder. Nihayet kendisi ile birlikte açık bir kavramsallaştırmanın gerçekleştiğini söylemektedir.⁷

Wolff'un tanımlamalarına bakmadan önce ifade edelim ki, Türkçe felsefe sözlüklerine baktığımızda her iki kavramla ilgili çokça açıklama ve tanımlamanın olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, çalışmanın maksadı açısından kavramsal çerçeveyi Wolff'la sınırlı tutmanın yeterli olacağını düşündüğümüz için diğer tanımlamalara girmiyoruz. Wolff'un nasıl bir ayrıştırma yaptığını kısaca görmekte yarar vardır:

Bir A şeyi/nesnesi bünyesinde B şeyinin varlığının nedenini anladığımız bir şey barındırıyorsa, B ister A'nın bünyesinde bir şey olsun ister dışında, A'da karşılaştığımız o şeyi B'nin *Grund*'u olarak ifade ederiz. A'nın kendisi ise B'nin *Ursache*'si olarak ifade edilir.⁸

Wolff'un kavramlarını kısaca nasıl ayrıştırdığını görmüş olduk. Bir bütün olarak yeter sebep ilkesinin değerlendirilmesine geçmeden önce kısaca Türkçede ilkenin ne tür isimlendirilmelere tabi tutulduğuna bakmak istiyoruz. Mustafa Namık

⁶ Rudolf Eisler, *Wörterbuch der Philosophischen Begriffe und Ausdrücke*, Berlin, Verlag der Königlichen Hofbuchhandlung von E. S. Mittler & Sohn, 1899, s. 311.

⁷ Wolff, *Erste Philosophie oder Ontologie*, § 71

⁸ A.e., § 29.

Çankı'nın *Büyük Felsefe Lügatine* baktığımızda illeti kâfiye, illeti tâtme ve sebebi musahhih ifadelerinin gündeme geldiğini görüyoruz.⁹ Tarihi bakımından daha yakın dönemde neşredilen sözlüklere baktığımızda, kullanılan ifadeler yeter neden ilkesi ve yeter sebep ilkesi olarak karşımıza çıkmaktalar.¹⁰ Son iki ifadede anlam bakımından bir fark gözetilmiyor anlayabildiğimiz kadarıyla. Wolff'un yeter sebep ilkesi hakkındaki görüşlerine geçebiliriz.

Wolff, Leibniz'in ilkeyi *Theodicee*¹¹ isimli eserinde açık bir şekilde ifade ettiğini, dahası kavramların doğrulanması ve tümcelerın ispatlanması noktasında kullandığını, kendisinin de bu sebepten ilkeyi ontolojinin temel ilkelerinden saydığını ve çelişmezlik ilkesinden daha az öneme sahip olmadığını düşündüğünü, ifade eder. Zira mutlak olarak bilginin sarsılmaz bir biçimde temellendirilebilmesi için ilkenin kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir.¹² Burada yeri gelmişken hemen ifade edelim ki Leibniz'in eserlerine baktığımızda yeter sebep ilkesinin Wolff'ta olduğu gibi sistematik ve ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmediğini görüyoruz. En azından Leibniz'in temel eserlerinden olan ve Wolff'un da referans verdiği *Theodicee* ve *Monadoloji*¹³ eserleri göz önünde bulundurulduğunda bu yargıya varmaktayız.

Wolff, tarihi itibarıyla ilkeyi Arşimet'e kadar götürür, Arşimet'in ilkeyi statığın ilkelerini tespit etmek noktasında kullandığını ifade eder. Devamla Konfüçyüs'ün ilkeyi genel geçer bir ilke olarak tanıdığını dahası ahlaka taalluk eden hakikatlere de yaydığını ifade eder.¹⁴ Wolff bir noktaya ayrıca dikkat çeker, o da yeter sebep ilkesinin skolastiklerin aksiyom olarak kullanageldikleri "hiç bir şey sebepsiz değildir" ilkesi ile karıştırılmaması gerektiğidir. Çünkü skolastikler fizikte etkisiz tepkiyi imkan dahilinde görmezken yeter sebepsizliği imkan dahilinde görmüşlerdir.¹⁵

⁹ Mustafa Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lügati*, İstanbul, Nebioğlu Matbaacılık ve Kağıtçılık Ltd. Ş., 1958, C III, s. 29.

¹⁰ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavram ve Akımlar*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980, C. VII, s. 311-312.

¹¹ Bkz. Gottfried Wilhelm Leibniz: *Versuche in der Theodicee über die Güte Gottes, die Freiheit des Menschen und den Ursprung des Übels*, Fransızcadan Almanca'ya çev. Arthur Buchenau, yay.haz. Ernst Cassirer, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2016.

¹² Wolff, *Erste Philosophie oder Ontologie*, § 71.

¹³ Bkz. Gottfried Wilhelm Leibniz: *Monadoloji: ve İlgili Yazılar, Mektuplar*, çev. Devrim Çetinkasap, der. Devrim Çetinkasap, İstanbul, Pinhan Yayınevi, 2011.

¹⁴ A.e., § 71.

¹⁵ A.e., § 71.

Wolff'un, Leibniz'le özel bir münasebeti olduğu dahası Leibniz'den çok etkilendiği bilinmektedir. Dolayısıyla aynı şekilde yeter sebep ilkesini Wolff'un da benimsediğini görüyoruz. Hatta yeter sebep ilkesinin imkan kavramı ile bitlikte Wolff felsefesinde en temel kavramlardan bir tanesi olduğunu söylemek yanlış olamasa gerektir. Zira okumalarımızda görmüş olduğumuz üzere Wolff, felsefesini, birbirini takip eden önermeler üzerine adım adım inşa ederken en çok referans verdiği kavram, yeter sebep ilkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Wolff'un felsefe tanımı da yeter sebep ilkesiyle işkillendirilebilir; zira Wolff'un felsefeyi kısaca "mümkünün bilimi" olarak tanımladığı önceden ifade edilmişti. Mümkünün vücuda gelmesi için de bir yeter sebep öngörüldüğüne göre Wolff felsefesinin yeter sebep ve imkan gibi kavramlar çerçevesinde geliştiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Wolff yeter sebep ilkesine *İlk Felsefe yada Ontoloji*, mantık ve metafizik kitaplarında önemli bir yer ayırmıştır. Yeter sebep ilkesine bir temel oluşturabilmek açısından hiçlik, imkan ve gerçeklik gibi kavramları ayrıntılı bir şekilde incelediği dikkat çekicidir. Ardından yeter sebebin gerekliliğini otaya koymaya çalışır ve ilkeyi tanımı ve tarihi de dahil olmak üzere genel bir çerçevede tanıtır. Ancak yukarıda da ifade edilenlerden anlaşılacağı üzere yeter sebep ilkesi Wolff açısından sadece değerlendirilen bir konu olmaktan ziyade felsefesinin dayandığı temel bir dayanaktır ve argümanlarının belki de tamamında kullandığı söylenebilir. Wolff'un ilkeyi adeta bir alet olarak kullandığı örneklere gelmeden önce kısaca ilkenin kendisini nasıl tanıttığına bir bakalım.

Bu ilkeye gereksinim doğuran temel bir soru sorulmaktadır: "Bir şey neden daha ziyade yok değil de vardır, daha ziyade yok değil de var olduysa bir nedeni olmak zorundadır." Tabi burada mevzu sadece bir şeyin varlığı olmayıp, varlığının yanı sıra neden başka bir şekilde değil de tam da olduğu şekilde olduğu sorusudur. İşte bu soruların yanıtı, o şeyin yeter sebebi olarak ifade edilecektir.

Wolff eserlerinde yeter sebep ile ilgili çeşitli örnekler vermiştir. Bu örnekleri geometrik, fiziki ve psikolojik olarak ayırmak uygun olabilir. Fizikle alakalı olarak taş örneğini verebiliriz, ısı örneği olarak da ifade edilebilir. Bu örnekte bir taş farz edilmektedir. Devamında bu taşın ısısının arttığı düşünülür. Şimdi bu taşın ısısının

artması için sadece iki olanak mümkün olarak görülebilir. Ya taşın ısınmasını sağlayan dış bir etken söz konusu olmak durumundadır ya da taşın kendinden kaynaklanan iç bir etken söz konusu olmalıdır. Aksi halde, yani taşın sebepsiz yere ne iç ne de dış etkenlerle ısındığını iddia etmek absürt olacaktır.¹⁶ Diğer bir örnek olarak da geometriden üçgen örneğini vermek mümkündür. Üç doğru çizgi bir alanı çevreleyecek olsalar bir üçgenin yeter sebebi gerçekleşmiş olur ve bir üçgenin varlığı kaçınılmaz olur.¹⁷ Psikoloji ile alakalı olarak da insanların bazı şeyleri bazı şeylere tercih etmelerinin örnekleri verilmektedir. Bu üç örneğe daha sonra yer verileceği için şimdilik kısa bir açıklama ile yetinmeyi yeterli görüyoruz.

Yeter sebep ilkesi ile ilgili örneklerle ayrıntılı bir şekilde geçmeden önce konunun anlaşılması açısından önemli olduğunu düşündüğümüz iki kavrama yakından bakmak istiyoruz. Bunlardan biri *imkan* kavramı diğeri ise *sebeup* kavramıdır. İmkan kavramının Wolff nezdinde ne kadar önemli olduğu daha önce ifade edilmişti. Wolff'un felsefe tanımını hatırlanacak olursa Wolff felsefeyi "mümkünün bilimi" olarak ifade etmektedir. Yine yeter sebep ilkesi özelinde de kavram merkezi bir konumda durmaktadır. Dolayısıyla Wolff'un imkan kavramını nasıl açıkladığı önem arz etmektedir. Öncelikle *Alman Mantığı* [*deutsche Logik*] olarak bilinen eserine baktığımızda imkan kavramı için şu ifadelerin yer aldığı görülmektedir: "Möglich nenne ich alles, was seyn kan, es mag wircklich sein oder nicht [mümkün olarak, hakikatte/gerçekte (var) olsun ya da olmasın, imkan dahilinde olan her şeyi ifade ederim.]"¹⁸

*Alman Metafizik*inde ise biraz daha ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Oradaki bilgiler bir nevi *Alman Mantığındaki* ifadeyi açıklar niteliktedir. *Metafizikte* mümkün kavramı "kendi içerisinde bir çelişki barındırmayan" olarak ifade edilmektedir. Bu, bağlamda var olan her şey mümkündür, kendi içinde çelişki barındırmamaktadır; ancak mümkün olan her şey, var değildir. Çelişki barındırmamaktan kastı ise mevcut evrendeki nedensellik bağlantılarına aykırı bir konumda olmamasıdır. Wolff evrenimizde, tüm olgularının birbirleriyle nedenleri açısından bir bağıntı içerisinde

¹⁶ Wolff, *Erste Philosophie oder Ontologie*, § 70.

¹⁷ A.e., § 56.

¹⁸ Wolff, *Deutsche Logik*, s.115.

olduğunu ifade eder. Yani her olgu kendi nedenini başka olgulardan aldığı gibi kendisi de diğer olguların nedenlerini taşımaktadır. Evrende değişim bu şekilde, etkileşimlerle olmaktadır. Öyle anlaşıyor ki bu bağlamda imkan kavramı metafizik bir imkan kavramından farklıdır. Yani burada kastedilen mümkünlük bizim evrenimizde, evrenimizdeki mevcut nedensellik bağıntıları çerçevesinde olan bir mümkünlüktür. Bir evrende mümkün olmayan bir durum başka bir evrende mümkün olabilir. Wolff'un mümkünlükten ne kastettiğinin anlaşılması noktasında *Alman Metafiziği* olarak anılan eserinden şu alıntıyı yapmakta yarar vardır:¹⁹

...böylelikle anlaşıldı ki evrenimizde “mümkün”, mevcut dünyamızı oluşturan olguların bağıntılarında temellendirilebilenlerdir. Buna karşın onlarla (bağlar) çelişen yahut onlarla temellendirilemeyenler bu evrende vücuda gelemezler. Öyleyse bu evrende mümkün olanlar, ya şimdiye kadar olmuş olanlardır, ya hala olmaktadır, ya da gelecekte olacak olanlardır: buna karşın bu evrende imkansız olan (bir şey) başka bir evrende mümkün olabilir.²⁰

Tabi bu bağlamda şunu ifade etmeliyiz ki mantık cihetinden bakıldığında durum daha farklıdır. Wolff'a göre mantıksal olarak mümkün olamayan bir şey hiç bir evrende mümkün değildir zira mantık ilkeleri Tanrı'nın yaratma iradesinden bağımsızdırlar bu ilkeler kaynağını Tanrı'nın müdrikesinden alan zorunlu ilkelerdir. Tanrı tüm mümkün evrenleri müdrikesiyle tasavvur eder, bu evrenlerin hiç biri mantıksız değildir ister vücuda getirmiş olsun ister olmasın.²¹

Bu konuyu bir örnek üzerinden biraz daha somutlaştırmak istiyoruz. Wolff'un, metafizikte önermelerde bulunurken yeter sebep ilkesini çelişmezlik ilkesi ile kullandığını görmekteyiz. Örneğin eşyanın bileşikliği ile ilgili bir tartışmada bir iddiayı değerlendirir ve bu iddianın yeter sebebe sahip olmadığını savunur. Devamla muhatabının, iddiasının yeter sebebi olarak zorunluluğu yani o şeyin zorunlu olarak öyle olduğunu öne sürdüğü takdirde ise zorunluluk iddiasının da bir yeter sebebe dayanması gerektiğini ifade eder. Bu durumda akla şu soru gelmektedir: “Bir şeyin zorunlu olmasının yeter sebebi nedir?” Wolff'a göre zorunluluğun yeter sebebi, aksi durumun bünyesinde bir çelişki barındırması halidir yani kısaca aksinin

¹⁹ Wolff, *Metaphysik*, s. 330-350.

²⁰ A.e., s. 350.

²¹ A.e., s. 38-39.

düşünülememesidir. Bu durumda bir olgu zorunlu olarak ifade edilir. Yine şöyle bir itiraza da yer vermektedir. Mevzu, şekli ve büyüklüğü olan şeylerin bileşik, dolayısıyla bölünebilir olması gerektiği meselesidir. Eğer kişi bunun aksini iddia ederse yani şekli ve büyüklüğü olan bazı şeylerin bölünmez olduğunu daha doğrusu olabileceğini, bunun yeter sebebi olarak da Tanrı'nın iradesini ve her şeye kadir olmasının yeterli olacağını öne sürerse bu nasıl yanıtlanır? Soru aslında "Tanrı, muhal olan şeyleri yapabilir mi?" şeklindeki klasik sorular ile benzerlik taşımaktadır. Wolff'un bu soruya yanıtı şu şekilde olacaktır:

Bu ve benzer durumlarda yeter sebebin varlığı, Tanrı'nın iradesi ve kudretine nispetle iddia edilemez, öyle ki, Tanrı'nın bir şeyi neden isteyeceği ve yapabileceği de anlaşılır bir biçimde açıklanabilmek durumundadır; böylelikle yukarda da gösterildiği gibi mümkün olmayan bir şeyin varlığı düşünülemez. Çünkü imkan eşyanın varlığının temelindedir ve zorunludur. Bundan anlaşılmış olacağı üzere, ne kudret ne irade ile bir şey mümkün kılınmaz. Öyle ki mümkün olanın, vücuda gelebilmesi irade ve kudrete bağlı ise de, özünde mümkün olan bir şey, bir kişinin irade etmesi (etmesinden itibaren) ve gücüne bağlı olarak mümkün olmaz.²²

Wolff kategori olarak varlık durumlarını yani muhal olmak, zorunlu olmak ve mümkün olmak bakımından bir kayda bağlı olmaksızın zorunlu ilkeler olarak görmektedir. Düşünüldüğünde, aksini iddia etmek mezkur kavramları anlamsız hale getirecektir. Somutlaştıracak olursak bir şey iradeye kayıtlı olarak zorunlu olacaksa bu, şu anlama gelir: İrade edilmediği takdirde zorunlu olmayacaktır oysa bu, imkan kavramına tekabül eder. Yine bir şey irade ile mümkün olacaksa irade edilmeden önceki durumu ne olacaktır? Muhal mi zorunlu mu? Her ki tercihte de zorunluluk kavramında yaptığımız ilk somutlaştırma örneğinden anlaşıldığı gibi bir çelişki söz konusu olacaktır ki bu da yine en temel düşünce ilkelerinden biri olan çelişmezlik ilkesine aykırı bir durumdur. Bu düşünce kendi içinde tutarlı görünmektedir.

İmkan kavramının yanı sıra inceleme gereği duyduğumuz diğer bir kavramsallaştırma sebep/*neden* kavramıdır. Tanımının nasıl yapıldığı yeter sebep kavramının anlaşılması için önem arz etmektedir. Tezimizin önceki bölümlerinde

²² A.e., s. 38-39.

sebeup/neden değinmiştik, şimdi biraz daha ayrıntılı bir şekilde yer vereceğiz. Wolff sebeup/neden kavramının tanımını örnekleriyle birlikte şu şekilde yapmaktadır:²³

Bir A şeyi/nesnesi bünyesinde B şeyinin varlığının nedenini anladığımız bir şey barındırıyor, B ister A'nın bünyesinde bir şey olsun ister dışında, A'da karşılaştığımız o şeyi B'nin *nedeni/sebebi* (*Grund*) olarak ifade ederiz. A'nın kendisi ise B'nin *Ursache*'si olarak ifade edilir, B'ye gelince A'da temellendirilmiştir/nedeni A'dadır (gegründet). Velhasıl *neden/sebeup* (*Grund*) o şeydir ki (onunla) bir şeyin neden olduğunu (varlığını) anlarız, *Ursache* ise diğlerinin nedenini içerisinde barındıran şeydir (şeyin kendisidir). Bir örnek ile aydınlatmak istiyorum. Bir bahçedeki şeylerin nasıl hızla büyüdüğünü araştırdığımda, bu durumun havadaki sıcaklığın hesabına yazılacağına ulaşıyorsam, bu durumda sıcaklık, hızlı büyümenin *nedeni/sebebidir* (*Grund*) hava ise, sıcak olduğu takdirde *Ursache*'sidir. Hızlı büyüme ise sıcak havada (sıcaklıkta) temellendirilmiştir (gegründet). Diğeryandan sıcaklık *Ursache*, büyümeye olan etkisi ise *neden/sebeup* (*Grund*) olarak ifade edilebilir. Yine hava güzel olduğu için dışarı çıkmak istememi düşünelim, bu durumda “güzel hava tasavvuru” dışarı çıkma arzusunun *nedeni/sebebidir* (*Grund*), ruh ise bu tasavvuru yapması noktasında arzusunun *Ursache*'sidir: Havanın güzelliği dışarı çıkmamın *nedeni/sebebidir* (*Grund*) hava ise güzel olduğu takdirde dışarı ıkmamın *Ursache*'sidir.²⁴

Yukardaki ifadeler ile Wolff'un *Grund* ve *Ursache* kavramlarını nasıl anladığı ve tanımladığı anlaşılmış oldu. Anlayabildiğimiz kadarıyla nispete göre kavramların yer değıştirebilmesi söz konusu. Burada Wolff'un yeter sebep ilkesi ile kastının ne olduğunun anlaşılması noktasında eserlerinde geçen iki örneğe yer verdik. Bu örneklerden birincisi geometri ile ilgili ikincisi ise psikoloji ile ilgilidir. Yeri gelmişken şunu ifade edelim ki Wolff yeter sebep ilkesini ontolojik ve mantıksal cihetlerden değeriendirdiği gibi psikolojik bir boyutunun da olduğunu düşünmektedir. Bu da Wolff'a özgü bir durum olarak ifade edilmiştir.²⁵

Hatırlanacağı üzere Wolff, yeter sebep ilkesini, “*bir şeyin (o şey olarak) varlığının öngörölmesine (yarayan şey)*”²⁶ olarak tanımlamıştı. Aslında bu tanım bize yeter sebep ilkesinin mahiyeti konusunda biraz ışık tutuyor gibi. Anladığımız

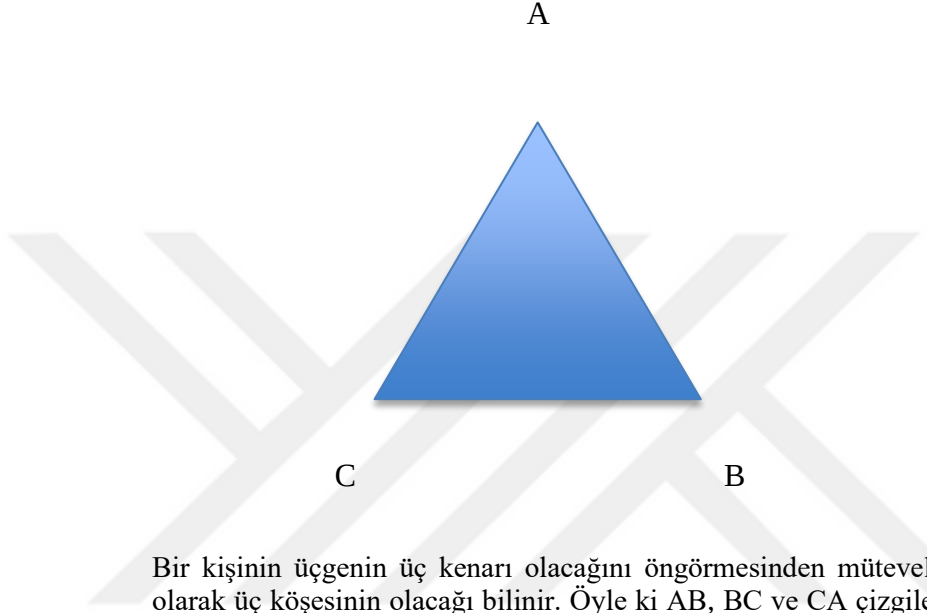
²³ çalışmada neden ve sebep ifadelerini eşanlamlı olarak kullandık. Altta alıntılادیğimiz metinde de *Grund* kavramının neden/sebeup ifadeleriyle tercüme ettik *Ursache* kavramını ise tezin genelinde bir karışıklığa yol açacağından endişe duymamız sebebiyle tercüme etmemeyi tercih ettik zira yeter sebep ilkesinin öğesi olması dolayısıyla açıklamaya çalıştığımız kavram *Grund* (*neden/sebeup*) kavramıdır.

²⁴ A.e., ř 29.

²⁵ A.e., s. XIX.

²⁶ A.e., ř 56.

kadarıyla ifade edecek olursak bir şeyin mahiyetinin şartlarının tamamını meydana getiren sebeplerin tamamı yeter sebep olarak isimlendirilmektedir. Bu çıkarımda yanılıyor olabiliriz ancak alıntıladığımız örnekler sanki bu çıkarımı destekler niteliktedir.

Bir kişinin üçgenin üç kenarı olacağını öngörmesinden mütevellit zorunlu olarak üç köşesinin olacağı bilinir. Öyle ki AB, BC ve CA çizgileri bir alanı çevreleyecek olsalar B noktasında AB çizgisinin sonu, ve yine aynı isimle B noktası da CB çizgisinin sonu, bunun yanı sıra C noktasında BC çizgisinin sonu ve yine aynı isimle C noktasında, BC çizgisinin sonu ve yine aynı isimle C noktası ki AC çizgisinin sonudur. Ve nihayet A noktası, aynı AC çizgisinin sonu ve aynı isimle A noktası -ki AB çizgisinin sonudur- kesişeceklerdir. Yani bu şekilde B, C, A noktalarına ulaştığımız aydınlanmış oldu ki nitekim her birinde iki çizgi yani CB ve AB, CB ve CA, CA ve AB çizgileri olmak üzere birbirlerine yönelmişlerdir. Bu yönelme sayesinde karşılıklı olarak bir noktada kesişmesi köşe olarak isimlendirildiğine göre ki bu geometrinin temellerine dayanır kesinleşmiş olur ki üçgen daha fazla değil üç köşeye sahip olur. Üçgende kenar adetinin üçlüğü köşe adetinin üçlüğüne yeter sebebi olarak ifade edilir çünkü bir üçgenin üç köşesi olduğunu öngörmemiz için yeterlidir.²⁷

Görüldüğü gibi Wolff kendi felsefi yöntemine uygun şekilde ilk olarak tanıma yani üçgen olarak ifade ettiğimiz şeyin tanımına açıklık getirmektedir. Tanımda ifade edilen şartlar yerine geldiğinde -ki bu şartlar üçgenin yeter sebebini ihtiva ederler- üç köşeli bir şekil yani üçgen meydana gelmiş olur.

²⁷ A.e., § 56.

İkinci örnek ise alttaki şekildedir:

Yine benzer bir şekilde bir kişi düşünelim ki kendisine saygı borçlu olalım, bu adam bulunduğumuz odaya girsin ve o sırada ben oturur vaziyette yazı yazmakta olayım ve onun girmesiyle kalemimi bırakıp ayağa kalkmış olayım. Bu durumda kalemimi bırakıp derhal ayağa kalkmamın yeter sebebi kendisine saygı borçlu olduğum kişinin odaya girmesi olacaktır. Nitekim kendisine saygı göstermem gereken kişinin odaya girmesiyle ve benim o sırada ayağa kalkmamamın saygı göstermemle çelişeceği yargısına varırım ve böylelikle ayağa kalkmayı oturup yazmaya devam etmeye tercih etmem gerektiğini görürüm. Bilahare var olanın kavramını özellikle de gerçeklik ve varlık kavramlarını incelediğimizde yeter sebep kavramı daha açık bir şekilde anlaşılır olacaktır. Gerçekliğin tesadüfi, maddi dünya ve dahası ruhumuz tarafından nasıl belirlendiğinin sıra dışı açıklaması ile birlikte kavram daha da aydınlanmış olacak ki bu ikisinden biri kozmolojide diğeri ise psikolojide öğretilir. İşte o zaman bir sebebin ne zaman yeterli sebep olduğu aydınlanmış olur ki genellikle eksik sebepler yeterli görülür. Lakin mevzuyu yerinde işlemek gerekir, burada henüz ispatlayamayacaklarımızı yığmamalıyız.²⁸

Bu örnekte insan eylemleri ile alakalı olduğu için yeter sebep ilkesinin psikolojiye taalluk eden bir örneği olarak ifade edilebilir. Örnekte görüldüğü gibi saygı duyulan kişinin odaya girmesiyle birlikte saygı gösteren kişi, kalemini bir kenara bırakarak ayağa kalma ihtiyacı hissediyor; zira bunun aksini yaptığı düşünüldüğünde saygısızlık yapmış olacağı kanaatine sahiptir. Buraya kadar yeter sebep ilkesinin mahiyeti açıklanmaya çalışıldı. Bundan sonra yeter sebep ilkesinin felsefi açıdan nasıl temellendirilmeye çalışıldığına ve önemine açıklık getirilecektir.

2.2. Yeter Sebep İlkesinin Yok Sayılması Ne Anlama Gelir?

Yeter sebep ilkesinin kanıtlanması konusunda Wolff'un tek bir yaklaşımı söz konusu değildir. Wolff *Ontoloji ya da İlk Felsefe* isimli eserinde yeter sebep ilkesinin kanıtlanmasını şu konular çerçevesinde değerlendirmiştir: Yeter sebep ilkesinin kanıtlanması yeter sebep ilkesinin tecrübe boyutu, yeter sebep ilkesinin ruhumuzun temelinde olup olmadığı yani apriori bir ilke olup olmadığı ve yeter sebep ilkesinin yok sayılmasının ne anlama geleceği.

Birinci bağlamda yani yeter sebep ilkesinin kanıtlanması bağlamında Wolff yeter sebep ilkesinin kanıtlanabildiğini düşünmektedir. Wolff yeter sebep ilkesinin

²⁸ A.e., § 56.

kanıtını şu şekilde formüle eder: A'nın yeter sebep olmaksızın mevcut hali ile daha ziyade yok değil de var olduğunu önerelim o halde A'nın neden olduğu için önerilecek bir şey yoktur. Böylelikle A'nın nedeni, nedeninin olmamasıdır gibi absürt bir önerme ortaya çıkacaktır. Wolff bu formülü örneklerle somutlaştırmaya çalışır. Bu örneklerden bir tanesi bir taş üzerinden verilir. Bir taş farz edilmektedir. Bu taşın ısısında bir artma olmuş olsun. Şimdi bu taşın daha ziyade soğuk kalmamış olup da ısısının artmış olmasını kendisine bağlayabileceğimiz bir neden vardır ya da yoktur. Bir nedenin olmadığı kabul edildiği takdirde taşın ne kendi bünyesinde ne de dışında ısının artmasını izafe edebileceğimiz bir gerekçe olmamaktadır. Yani bu şekilde şu söylenmiş olmaktadır: başta soğuk olan bir taş içerisinde yahut dışında ısınmayı meydana getirebilecek bir şey olmaksızın ısınmıştır. Ne var ki başta söz konusu olmayan ısınma, taşın ne bünyesinde ne de dışında ısınmaya sebebiyet veren hiçbir şey olmaksızın sonradan başladığına göre, kabul edilmesi gerekir ki ısınma ya taşın bünyesindeki bir hiçin ısıya dönüşmesiyle ya da taşın haricindeki bir hiçin ısıya dönüşmesiyle meydana gelmiştir. Yani taş hiçten dolayı ısınmıştır gibi absürt bir önerme ortaya çıkmaktadır. Yine bir ağaç düşünelim: Bu ağacın falan yerde daha ziyade yok değil de var olmasının da yine ya bir nedeni olacaktır ya da bir yeter sebebi olmayacaktır. Ağacın o yerde mevcut bulunmasının bir yeter sebebinin olmadığı düşünüldüğünde yine ağacın oradaki mevcudiyetini öngörebileceğimiz bir sebep söz konusu olmayacaktır. Burada da hiçin bir ağaca dönüştüğü gibi yahut hiçin bir başka ağacı başka bir yerden söküp buraya diktiği gibi absürt bir sonuç ortaya çıkacaktır.²⁹ Burada verilen iki örnek ile yeter sebebin sadece cisimlerin kendileri için söz konusu olmadığı aynı zamanda cisimlerdeki arazlar için de aynı şekilde geçerli olduğu gösterilmiştir.

Yeter sebep ilkesinin tecrübeye zıtlık gösterip gösteremeyeceği sorusuna karşın Wolff, şöyle bir tutum sergiler: Ona göre gözlem yolu ile olgulardaki yeter sebep tespit edilebilir ancak tespit edilemediği takdirde de yeter sebebin olmadığı anlamına gelmeyeceği gibi yeter sebebin yokluğunun ispatı da mümkün değildir. Bu bağlamda

²⁹ A.e., § 70.

Wolff, yeter sebep ilkesinin tartışıldığı süreçlerle ilgili olarak hiç bir muhalifinin, yeter sebepsizliğe bir tane dahi geçerli örnek getiremediğini iddia eder ve şu bilgiyi paylaşır:

Hakikate dönük tüm tutkum ve sevgim adına şevkle araştırmama rağmen olası değildir ki, ne kendi düşüncelerimde ne de muhaliflerin yeter sebep ilkesine karşıt olarak verdikleri örneklerde nihayetinde bir yeter sebep bulmuş olmayayım³⁰

Wolff, üzerinde dikkatle düşünüldüğü takdirde her olgunun bir yeter sebebinin olması gerektiğinin görülebileceğini ama her halükarda yeter sebepsiz bir olgunun tecrübe edilmesinin söz konusu olamayacağını düşünmektedir. Başta ifade edildiği gibi yeter sebep ilkesinin geçerliliği ile ilgili mevzulardan bir tanesi de ilkenin apriori bir ilke olup olmadığıdır. Wolff klasik mantık ilkeleri için, -ki kendisi bu ilkeleri ilk felsefe ilkeleri olarak ifade etmiştir.- yaptığı gibi yeter sebep ilkesini de ilk etapta ruhumuzun doğasıyla temellendirir. Hiç kimsenin kolaylıkla sebepsiz olguları kabullenemeyeceğini ifade eder. Bu konudaki farklı görüşlerin ise çeşitli sebeplerden ortaya çıkan yanlış düşüncelere dayandığını ifade eder.³¹

Bu anlamda yeter sebep ilkesi kanıta ihtiyaç duyan bir ilke değildir; zira sonradan eğitimle oluşan çeşitli önyargılara sahip olmayan her akıl sahibi için yeter sebep ilkesinin biraz dikkatle kendini göstereceği ifade edilmektedir. Böylelikle ilkenin kanıt olmaksızın da kabul edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Leibniz'in de ilkeyi kanıtlamaya girişmediğini hatta Samuel Clarke mektuplaşmalarında kendisinden böyle bir talebi olmasına rağmen o, yeter sebep ilkesinin değil aksini iddia edenlerin yeter sebepsiz bir olgu kanıtlamaları gerektiğini ileri sürmüştür. Bununun yanı sıra ilkenin önemine vurgu yapmayı tercih etmiştir. Bunu örneğin, Tanrı'nın varlığının yeter sebep ilkesi olmaksızın kanıtlanamayacağını ifade ederek yapmıştır.³²

Wolff da Leibniz gibi ilkenin önemine vurgu yapmıştır. Bunu yeter sebep ilkesinin olmadığı bir kozmoloji tasvir etmek suretiyle yapmıştır. Böyle bir kozmolojide hiçbir doğa yasasından -dahası hiç bir yasadan- söz etmek mümkün

³⁰ A.e., § 72.

³¹ A.e., § 74.

³² A.e., § 75.

olmayacaktır. Yaşadığımız dünya ortadan kalkacaktır. Yasaların olmadığı bunun yerine geliş güzel bir keyfiyetin hüküm süreceği, adeta bir masal dünyası *Fabelwelt* söz konusu olabilecektir ki bu durum gerçekliği yansıtmamaktadır.

Wolff yeter sebep ilkesini aynı zamanda dolaylı bir yol ile, yani temel mantık ilkeleri üzerinden temellendirmeye çalışmıştır. Eserlerinde ayrıntılı bir biçimde bir masal dünyası tasvir etmesi boşuna değildir. Wolff'un masal dünyası örneği ile ulaşmak istediği nokta bir masal dünyasında mantığın tartışılmaz ilkelerinin de bir anlam ifade etmeyeceğini kanıtlamaktır. Bunu kanıtlayabildiği takdirde dolaylı olarak yeter sebep ilkesini de kanıtlamış olacağını düşünmektedir. Bu bağlamda Wolff, yeter sebep ilkesini çelişmezlik ilkesiyle ilişkilendirerek kanıtlamak istemektedir. İddiası kısaca şudur: Yeter sebep ilkesi kabul edilmediği takdirde alışageldiğimiz, olguların birbirleri ile nedensel bir bağıntı içerisinde olduğu bir dünya değil de her şeyin keyfi ve gelişigüzel olduğu bir masal dünyası zorunlu olur. Böyle bir dünya da pek tabi çelişkili olgular da mümkün olacaktır. Bir dünyada çelişkili olgular mümkün olduğunda ise çelişmezlik ilkesi de anlamını yitirecek ve bir geçerliliği kalmayacaktır.

Wolff'un yeter sebep ilkesinin olmadığı bir dünyada çelişmezlik ilkesinin de geçerli olmayacağı çıkarımına nasıl ulaştığı noktası şu örneklerle daha iyi anlaşılacaktır: Böyle bir dünyada yeter sebep ilkesinin yerini insanın geliş güzel arzularının alacağı ifade edilmiştir. Örneğin bir kiraz ağacı arzalandığında ağaç meyveleriyle birlikte hazır olacaktır yahut bir kuş yenmek istendiğinde kuş kızarmış olarak uçup gelebilecektir. İşte böyle bir dünyada yani nedenin olmadığı bir masal dünyasında nedenin yerini alan arzuların da bir nedeni ve ilkesi olmayacaktır. Arzular bir nedene ve ilkeye bağlı olmayacakları için bir birbiriyle çelişen iki durumun aynı anda arzulanmasına engel kalmayacaktır.³³ İşte bu da Wolff'a göre çelişmezlik ilkesini ortadan kaldıracak bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Toparlayacak olursak Wolff eşyanın yanı sıra, bilginin hakikatinin de bu ilkelere bağlı olduğunu düşünmektedir. Bu ilkeler kabul edilmediği takdirde daha önce

³³ A.e., s.185-187.

masal dünyası örneğinde olduğu gibi evrene dair gerçeklik ile rüya³⁴ arasında bir ayrım yapabilmek imkan dahilinde olmayacaktır.³⁵

Yeter sebep ilkesinin önemli fonksiyona sahip olduğu konulardan birisi de Tanrı'nın ve âlemin varlığının açıklanmasıdır. Bu noktada şöyle bir soru formüle edilegelmiştir: “Neden hiçbir şey yok da bir şey var?”. Bu soru üzerine çokça düşünülmüş ve çalışmalar ortaya konulmuş en temel sorularından bir tanesidir.³⁶ Leszek Kolakowski'nin, her filozofu, kendilerinin felsefe tarihine kazandırdığı bir soru çerçevesinde incelediği eserine, başlık olarak bu soruyu seçmiş olması manidardır.³⁷ Bu sorunun cevabını Leibniz³⁸ ve Wolff, doğrudan yeter sebep ilkesi temelinde açıklamaya çalışmaktadırlar:

Biz varız(olanız), her olanın neden daha ziyade yok değil de var olduğunun bir yeter sebebi vardır, o halde bizim neden var olduğumuzun da bir yeter sebebi olmalıdır.³⁹

Bu neden ya kendimizde olacaktır ya da kendimizin dışında. Şayet nedeni kendimize nispet edecek olursak bu bizim zorunlu bir varlık olacağımız anlamına gelecektir. Şayet nedeni kendimizin dışında arayacak olursak bu sefer kendimizin dışındaki şey varlığının nedenini kendinde barındırmak durumundadır. Dolayısıyla zorunlu olmak zorundadır. Eğer buna karşı çıkılacak olursa bu sorun aynı şekilde devam eder, teselsül dediğimiz durum meydana gelmiş olur, dolayısıyla mümkün varlığı bir noktada zorunlu varlığa bağlamak gerekmektedir.⁴⁰ Görüldüğü üzere Wolff yeter sebep ilkesi üzerinden bu şekilde *zorunlu varlık* fikrine ulaşmaktadır. Elbette bununla da

³⁴ Hakikat ile rüya arasındaki fark Wolff'a göre düzendir. Her şey birbirine nedensel bir bağ ile bağlıdır daha doğrusu birebirlerinin nedenlerini bünyelerinde taşırlar. Eşyadaki değişim de bir düzen çerçevesinde gerçekleşir. Buna karşın rüyada her şey sebepsiz ve gelişi güzel bir şekilde gerçekleşebilmektedir. Başta da ifade edildiği üzere realite ile rüya arasındaki en temel fark budur. Görüldüğü gibi Wolff bu örnekte de yeter sebep ilkesine vurgu yapmaktadır, hakikatin ancak yeter sebep ilkesinin olduğu takdirde mümkün olacağını ifade etmektedir (Wolff, **Metafizik**, s. 146).

³⁵ A.e., § 77.

³⁶ Bkz., John F Wippel v.d., **The Ultimate Why Question Why Is There Anything At All Rather Than Nothing Whatsoever?**, editör. John F. Wippel, The Cathlic University of America Press, 2011.

³⁷ Bkz., Leszek Kolakowski, **Neden Hiçbir Şey Yok Da Bir Şey Var**, çev. Suat Kemal Angı, İstanbul, Jaguar Kitap, 2016.

³⁸ Bkz. İsmail Latif Hacinebioğlu, **Does God Exist?, Logical Foundations of the Cosmological Argument**, İstanbul, insan publications, 2008, s.151-183.

³⁹ Wolff, **Metaphysik**, § 928.

⁴⁰ A.e., § 928.

yetinmeyecektir. Genel itibari ile felsefesinden aşına olduğumuz üzere çıkarımlarına devam edecektir.

Zorunlu varlık, var olmaması imkan dahilinde olmayan kendi varlığının nedenini özünde barındıran varlıktır.⁴¹ Bu varlık, bağımsız bir varlıktır. Diğer tüm varlıklar ona bağımlı olarak vardır. Bu anlamda bu bağımsız varlık diğer tüm varlıkların da nedenini özünde barındırmak durumundadır.⁴² Zorunlu olması sebebiyle başlangıcı ve sonu düşünülemez.⁴³ Ezelîliği ve ebedîliği ölçüsüzdür; zira referans alınabilecek bir ölçüt yoktur.⁴⁴ Bu bağımsız varlık evren ya da ruh değildir; zira bunlar zorunlu değildirler. Zorunlu olmamalarının yanı sıra bileşik olmaları da zorunlu olmalarına engel olarak ifade edilmiştir; zira zorunlu varlığın basit olduğu iddia edilmektedir.⁴⁵ Yine ruh da kendi kendine olabilen varlık olarak nitelenmemekte, zira dünyaya bağımlıdır. Bu anlamda varlığının kaynağını kendinde taşıyan bağımsız varlık ruhtan ve dünyadan ayırt edilmek durumundadır.⁴⁶

Toparlayacak olursak zikredilen zorunlu varlık Tanrı'dır. Tanrı alemin varlığının yeter sebebini özünde barındıran zorunlu varlıktır. Tüm mümkün alemleri tasavvur eder, tasavvur ettikleri arasından olası en mükemmelini vücuda getirir. Elbette bunun için de bir yeter sebep önerilecektir. Tanrı kemali gereği en mükemmel alemleri vücuda getirir aksini yapması Tanrı'nın kemali ile çelişeceğinden Wolff'a göre imkan dahilinde görülmemektedir.

⁴¹ A.e., § 929.

⁴² A.e., § 930.

⁴³ A.e., § 931.

⁴⁴ A.e., § 932.

⁴⁵ A.e., § 939.

⁴⁶ A.e., § 941.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DETERMİNİZM İDDİALARI KARŞISINDA RUHUN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN TARTIŞILMASI

3.1. Ruhun Mahiyeti

Bundan önceki kısımlarda yeter sebep ilkesinin genel çerçevesi anlatılmış oldu. Bu bölümde de yeter sebep ilkesinin doğurduğu iddia edilen determinizm problemini ele almak istiyoruz. Zira daha öce de ifade edildiği gibi Wolff'a yöneltilen önemli eleştirilerden bir tanesi de felsefesinin özgür eylemlere dönük bireysel ahlaki sorumluluğu ortadan kaldıran bir determinizmi barındırdığı yönündeydi.¹ Biz bu eleştiriye şöyle anlıyoruz: İlk nedenden itibaren her şey birbirine yeter sebeplerle bağlı olduğu takdirde, yani her olgu kendi yeter sebebini kendinden önceki farklı olgulardan aldığına göre ilk sebepten itibaren bir determinizm söz konusu olmuş olmuyor mu? İşte bu bölümde Wolff'un ifadelerinden hareketle bu konuyu anlamaya çalışacağız. Wolff'un bu konuyu Latince olarak *Psychologia Praeliminaris* 'te, Almanca olarak da *Almanca Metafiziğinde* ele aldığını görmekteyiz.² Wolff metafizikte konuyu ruh bahsinde ele alır. Özgür irade Wolff'un ruha nispet ettiği bir özelliktir. Dolayısıyla öncelikle Wolff'un ruh denince ne anladığını anlamaya çalışacağız.

Wolff ruh bahsini metafizikte iki farklı bölümde ele almaktadır. Birincisinde genel itibari ile ruh ve ondan algıladıklarımızı konu edinir. Burada ruhun mahiyet itibari ile ne olduğu yahut üzerinde gerçekleşen değişimler ele alınmaz. Bunlardan ziyade gündelik hayatta ondan ne algıladıklarımız daha doğrusu hayata olan yansımaları ele alınıyor denebilir.³ Diğer bölümde ise ruh mahiyet itibari ile ele alınmakta ve birinci bölümde ifade edilen yansımaların temellendirilmeleri yapılmaktadır.⁴ Yine özgür irade meselesi de genel itibari ile ikinci bölümde ele

¹ Benedikt Winiger, **Das rationale Pflichtenrecht Christian Wolffs: Bedeutung und Funktion der Transzendentalen, logischen und moralischen Wahrheit im systematischen und theistischen Naturrecht Wolffs**, Berlin, Duncker & Humblot GmbH, 1992, s. 268

² Bkz. Wolff, **Metaphysik**.

³ A.e., § 191 s. 106.

⁴ A.e., § 727 s. 453.

alınmaktadır. Birinci bölüme yani ruhtan ne algıladığımız konusuna dönecek olursak algılama bağlamında Wolff'un ruhu şu şekilde tanımladığını görmekteyiz:

Ruh denilince neyin algılanacağını bilmesi noktasında ise şunu bilmek gerekir ki, kendimizi ve kendimiz dışındakileri bilebileceğimiz ölçüde kendini ve kendi dışında olanların bilincinde olan şeyi anlarım.⁵

Bu bilinç halleri de anbean değişmekte olup bu değişim de düşünce olarak ifade edilmektedir.⁶ Peki bir şeyin veya kendimizin bilincinde olmak nedir? Kendimizin bilincinde olmak ne düşündüğümüzü biliyor olma halimizdir. Düşüncelerin nasıl bilinç ortaya çıkardığı sorusu şu şekilde açıklanmaktadır: Bir şey düşündüğümüzde, düşünceyi belirli bir süre tutarız ve yine zamanın bölümlerinde bir düşünceyi diğerlerinden ayırt ederiz ve bu süreç aralıksız olarak devam eder. Dolayısıyla hafıza ile birlikte bilinç hali bu şekilde ortaya çıkmış olur.⁷ Wolff, düşünceyi ruhun bir etkinliği olarak görmektedir. Kütlelere düşünce izafe edilemez. Wolff, bu konuda çok ayrıntıya girmektedir ve tezini kanıtlamak için ilginç örneklerle yer vermektedir. Hatta düşünceyi sıvı bir maddenin hareket etmesine/yer değiştirmesine nispet edenlerin olduğunu ancak bunların yanlış olduğunu ifade eder ve bazı örneklerle bu düşünceyi çürütmeye çalışır.⁸ İlk bakışta çok ayrıntıya giriyor gibi görünmektedir; ancak hem Wolff'un felsefede benimsemiş olduğu demonstratif yöntemin icra edilmesi hem de kavramları, bütünde felsefesiyle uyumlu olarak doldurulması noktasında bu tutumu önem arz etmektedir; zira ruhun basit, maddi olmayan bir varlık olması gerektiğini kanıtlamak istemektedir.

Mahiyeti ve doğası itibarıyla cismin düşünemeyeceğine dahası maddeye düşünme gücü aktarılamayacağına göre, ruhun cismani bir şey olamayacağı gibi maddeden müteşekkil olması da mümkün değildir. İfade edilmiş olan nedenlerin kanıtlanmalarıyla aydınlanmış oldu ki; düşünceler bileşik şeylere nispet edilemezler. Öyleyse ruh basit bir şey olmalıdır.⁹

Ruh konusunda en çetrefilli konulardan bir tanesi ruh ve beden arasındaki ilişki yahut bu ilişkinin nasıl gerçekleştiğidir. Duyularımız sayesinde dış dünyaya dair bilgi

⁵ A.e., § 192 s. 107.

⁶ A.e., § 194 s. 108.

⁷ A.e., § 735 s. 458.

⁸ A.e., § 737 s. 459.

⁹ A.e., § 742 s. 463.

ediniriz. Ruhumuzda duyularda oluşan değişimler sayesinde dünyanın bir kısmına dair bir tasavvur oluşur. Bu tasavvur da bedenimizin evrendeki yeri ile sınırlıdır.¹⁰ Tasavvur ruhun mahiyeti ile alakalıdır, ruhun temel etkinliğidir, ruhun doğasından gelir.¹¹

Bu noktada zorlu bir tartışma konusu ortaya çıkmaktadır. O da maddi olmayan, basit bir varlık olan ruh ile, maddi bedenin arasında ne tür bir ilişkinin söz konusu olabileceğidir. Nasıl oluyor da ruh bedende değişimlere sebebiyet verebilmektedir? Yine aynı şekilde nasıl oluyor da beden üzerinden ruhta düşünceler meydana gelebilmektedir? Wolff tecrübeyle şahit olduğumuz bu duruma yönelik bilindik açıklamaları reddeder. Zira evrende, ruh vesilesiyle bedende bir değişim olduğu takdirde, güç (yoktan) artmaktadır. Diğer taraftan bedenden ruha bir etkileşim olduğunda ise güç/hareket/enerji düşünce de değişimler gerçekleştirmektedir. Dahası maddi olan bir güç maddi olmayan bir düşünceye dönüşmektedir ki bu durum da Wolff'a göre açıklanabilir bir durum olarak görülmemektedir. Wolff diğer bir görüş olarak Kartezyen görüşü değerlendirir bu görüşe göre Tanrı'nın tarifsiz/mutlak iradesi ile bu değişimler gerçekleşmektedir. Wolff bu iddiayı da ilginç bir gerekçe ile kabul etmez.¹²

Eğer Tanrı'nın tarifsiz bir kuvvet aracılığı ile bedendeki hareketleri ve ruhtaki düşünceleri vücuda getirdiği kabul edilir ve ruh ile bedenlerin (mahiyet itibari ile doğasından kaynaklanan) güçleri yok sayılacak olursa, böylelikle bedenlerin ve ruhun¹³ etkileri Tanrı'nın etkisinden; dahası evrenin doğası Tanrı'nın ruhundan yeterince ayırtırılmış olmaz.¹⁴

Bu noktada Wolff anlamakta zorlandığımız çok farklı bir kuram çerçevesinde bu durumu açıklamaya çalışır. Bu kuram Leibniz'e nispetle ifade ettiği *praestabilierte harmonie* yani önceden kurulu uyum kuramıdır. Wolff, önceden kurulu uyum kuramını *Metafiziğinde* şu şekilde dile getirmektedir:

¹⁰ A.e., § 753 s. 468.

¹¹ A.e., § 755 s. 469.

¹² A.e., § 761 s. 471.

¹³ Wolff'un burada beden ifadesini çoğul kullanırken ruh ifadesini tekil kullanmış olması dikkatimizi çekmiştir.

¹⁴ Wolff , **Metaphysik** s. 476 § 764.

Ruhun kendisiyle dünyayı tasavvur ettiği öz kuvveti olduğuna göre, buna karşın beden üzerinde gerçekleşen tüm doğal değişimlerin de bedenin mahiyeti ve doğası kaynaklı olduğuna göre rahatlıkla görülebilir ki ne ruh bedene etki etmeden ne de beden ruha etki etmeden yahut Tanrı tarafından tarifsiz bir etki yaratılmaksızın da ruh kendi etkinliğini kendisi yapar. Bedenin değişimleri de bedene aittir. Ancak ruhun algıları, arzuları bedende meydana gelen değişim ve hareketlerle uyumludur. Bu da bizi sayın Leibniz'in önceden kurulu uyum yahut uyum olarak ifade edilen ruh ve bedenin beraberliğine matuf açıklamasına götürür.¹⁵

Toparlayacak olursak Wolff aslında bedende ruh olmasa da bedenin aynı şekilde faaliyetlerini gerçekleştireceğini farklı olacak tek şeyin bedende bilincin olmayacağı olduğunu düşünmektedir. Buna karşın ruhun da dış dünya hiç olmasa bile tasavvurlarını yapabileceği ifade edilmektedir. Tabi bu noktada akla bir soru gelmektedir: Nasıl oluyor da duyu organlarındaki değişimler neticesinde oluşan algılar ve bedenin hareketleri ile ruhun iradesi sürekli olarak bir uyum sergileyebiliyorlar, ya da her ikisinin eylemleri birbirine denk geliyor? Bu noktada Wolff yine önceden kurulmuş uyum kuramına atıf yapacaktır; ancak bununla yetinmenin yeterli olmayacağının bu durumun nasıl mümkün olacağının bir açıklamasını yapmak durumunda olduğunun bilincindedir; zira her şeyi Tanrı'nın kudretine havale etmek suretiyle esasında herhangi bir açıklama yapmayanlardan bir farkı kalmayacaktır. Bu anlamda Wolff bu uyumun açıklamasını şu şekilde yapmaktadır: Evrendeki değişimler aralıksız bir düzenle gerçekleşmektedir. Bunun yanı sıra ruhta gerçekleşen değişimlerde de her hal kendisini takip eden bir sonraki halin nedenini barındırdığına göre ruhtaki duyular da aralıksız bir düzen içerisinde olmak durumundadırlar. Duyular üzerinden dünya tasavvur edildiğine göre de her ikisini başta bir defa uyumlu hale getirmek yeterli olacaktır. Bundan sonra da bu uyum sürekli olarak devam edebilecektir. Bu uyum da ancak evrenden soyutlanabilen âkil bir varlık aracılığı ile mümkün olabilir. Bu varlık da sonuç itibarıyla Tanrı olacaktır. Wolff, uyumun sağlanması üzerinden de bir Tanrı kanıtına ulaşılabilirliğini, daha doğrusu tanrısal vasıfların kanıtlanabilirliğini ifade eder; ancak bu kanıt türü Wolff'un öncelediği bir tür değildir. Zira daha iyi yöntemler dururken onları incelemeyi daha doğru bir yaklaşım olarak görmektedir.¹⁶

¹⁵ A.e., s. 478 § 765.

¹⁶ A.e., s. 478-481.

Wolff bu söylediklerinin anlaşılması zor şeyler olduğunun bilincindedir, bu yüzden çokça açıklamalar yapmakta ve örnekler vermektedir. Daha iyi anlamak amacıyla bir açıklamaya daha yer vermek istiyoruz: Ruh kendinden kaynaklanan bir kuvve ile duyumları meydana getirdiğine göre, cismani şeylerin görüntüleri ve kavramları ruha dıştan girmemektedirler. Sonlu bir varlıkta olabileceği ölçüde ruhta bilfiil değil ama potansiyel olarak vardırlar. Bu potansiyel olarak var olanlar beden üzerinde gerçekleşen değişimlerle bir düzen çerçevesinde uyumlu bir halde ruhun özünden sudur etmektedirler. Duyumlar esasında dünyamızın o anki durumunu yansıtan tasavvurundan başka bir şey değildirler.¹⁷ Biraz daha açacak olursak; aslında ruhta dünyayı tasavvur etme gücünden başka bir şeye rastlanmamaktadır. Bu da onun sürekli ve bağımsız bir cevher olarak var olmasını sağlayan şeydir. Bu bağlamda ruhta gerçekleşen tüm değişimler esasında tasavvur gücünün zaman ve mekan kaynaklı kısıtlanmalarının tasavvuru belirli bir tasavvura determine etmesinden başka bir şey değildir. Bu kısıtlanmanın nedeni de bedenin bulunduğu mekan ve zaman ile izah edilmektedir.¹⁸

3.2. Ruhun Özgürlüğü

Bu noktaya kadar ruhun mahiyeti ve işlevi anlaşılmaya çalışıldı. Bundan sonrasında ise irade bahsinin yeter sebep ilkesine ne şekilde taalluk ettiği hususu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu anlamda şunu söylemekte fayda var: Wolff'un iradeyi kabul ettiği ilk bakışta görülmektedir. Bizim anlamaya çalışacağımız konu bu iradenin özgür olup olmadığıdır. Bu noktada anlamaya çalışacağımız en önemli olgu yeter sebebin bize bir eylemi yapmayı zorunlu kılıp kılmadığı hususudur; yani yeter sebep ilkesinin insan eylemlerinde de geçerli olması ile özgür iradenin bir çelişki içerip içermediğidir.

Bir şeyi irade etmemizdeki süreç Wolff'a göre şu şekildedir: Ruhumuz sürekli bir şekilde bir tasavvurdan diğer tasavvura geçmektedir. Bu durum dünyada her olgunu nedenini bir öncekinden almasıyla açıklanmaktadır. Bu şekilde ruhumuz da

¹⁷ A.e., s. 508-510.

¹⁸ A.e., s. 488 § 784.

anbean bedenimizin durumunu tasavvur eder. Bedenimizin durumu ile ilgili birbirini takip eden tasavvurların değişimi de yine aynı şekilde olmaktadır. Bu anlamda ruhumuzun bedenimize dair tasavvurunun değişmesi için sürekli bir çaba içerisinde olması dolayısıyla, ruhun çabası mevcut hali takip etmesi olası halin şekillenmesine yöneliktir. Burada *olası hal* ifadesinin kullanılmış olması tesadüf değildir zira Wolff bununla ruhun özgürlüğü arasında ilişki kuracaktır.¹⁹

Burada akla şu soru gelmektedir: Ruhun çabası hangi temelde gerçekleşmektedir. Wolff'a göre ruhumuz iyi olarak tasavvur ettiği şeye yönelir, buna göre duyuşsal arzuları da işin içine alacak şekilde iradenin temelinde *iyi tasavvuru* vardır.²⁰ İyi ve kötü tasavvurlarının nasıl oluştuğu konusunu da Wolff yine *Metafizikte* ele almaktadır. Bu bağlamda Wolff'un iki önemli noktayı ön plana çıkardığı görülüyor. İyi, bir yönüyle kemale katkı sağlayandır; diğer yönüyle haz veren durumlar da iyi olarak ifade edilmektedir. Örneğin sanat ortaya koymak anlığımızı zenginleştirir; bu şekilde idrakımızın kemaline katkı sağlar, dolayısıyla sanat iyidir. Bunun gibi sağlık, beden kemaline katkı sağlaması dolayısıyla iyidir. Bunlar sadece örnek olarak verilmektedir bu örnekler üzerinden genelleme yapmak doğru görülmemektedir.²¹ Diğer yandan haz veren şeylerin de iyi olduğu ifade edilmişti. Bu anlamda her türlü hazzın iyi olduğu ifade edilmemekte; zira bir şey geçici olarak haz veriyor ve bunun sonucunda daha fazla elem veriyorsa bu tür bir şey gerçek iyi olarak nitelenemez. Bu tür bir şey ancak iyiymiş gibi görünebilir ama aslında bir aldatmacadır. Wolff'un kastettiği haz aslında kemali görmek/bilmekle ortaya çıkan bir hazdır.²² *Kötü* kavramı için de *iyi* kavramı için ifade edilenlerin tersi düşünülmektedir. Kemal denilince Wolff'un bu kavramdan ne anladığına kısaca değinmekte yarar var, kemal kavramı bu anlamda hem şu anki konu bütünlüğü açısından hem de Wolff'un felsefesinde genel itibarıyla önemli bir kavram olarak yer tutmaktadır; zira Tanrı'nın iradesi de yine Tanrı'nın kemal vasfı ile temellendirilmekteydi hatırlanacağı üzere. Bu anlamda kısaca ifade edecek olursak kemal, bir şey için öngörülen nihai hedefi ifade etmektedir. Bir saat örneğinde görüleceği üzere saatteki karmaşık mekanizmaların

¹⁹ A.e., § 877.

²⁰ A.e., § 878.

²¹ A.e., § 422.

²² A.e., § 423-424.

belirli bir düzen içerisinde hareket etmelerinin nihai hedefi saati doğru göstermektir, bu noktada bir sıkıntı söz konusu ise saat kamil değildir.²³

Bu açıklamalardan sonra ruhun iradesi bahsine geri dönecek olursak şu ana kadar ifade edilenlerden iradenin ne olduğu anlaşılmış olsa da özgür irade için yeterli görülemeyeceği kanaatindeyiz; zira üstte ifade edilenler çerçevesinde düşünüldüğünde tasavvura bağlı bir determinizm var gibi görünmektedir. Wolff'un şu ifadeleri de bu okumayı destekler niteliktedir:

İrade hakkında yapılan açıklama ile anlaşılmış olması gerekir ki irade etmemizin, neden irade ettiğimiz bağlamında her daim bir nedeni (Grund) olmak zorundadır. Bu neden iyiye dair olan tasavvurumuzdur. Yine aynı şekilde bir şeyi istemememizin de bir nedeni olmalıdır o da kötüye dair olan tasavvurumuzdur. Bunun böyle olduğunun aydınlanabilmesi için yeter sebep ilkesi yeterlidir. Zira her şeyin neden daha ziyade yok değil de var olduğunun bir yeter sebebi olduğuna göre, bir şeyi istememizin ya da istemememizin de bir yeter sebebi olmak zorundadır. Nasıl ki bir terazinin dengesinin, dengeyi bozacak bir ağırlık olmadığı sürece değişmesinin imkansız olacağı gibi. Bu nedenleri de yani istemenin yahut istememenin nedenlerini hareket nedenleri olarak ifade ediyoruz.²⁴

Burada ruh bir teraziye benzetilmektedir. Bir şeyi istememiz ya da istemememiz dengenin o yönde değişmesini sağlayan neden veya nedenlerle mümkün olmaktadır. Hatta bilinçsizce, bir hareket nedeni olmadan tercih yaptığımızı sandığımız durumlarda dahi bir neden vardır Wolff'a göre. Örneğin bir masaya birbirinin aynısı iki madeni para konulduğunu düşünelim ve muhatabımızdan bir tanesini almasını isteyelim ve muhatabımız madeni paralardan bir tanesini almış olsun. İşte Wolff, bu durumda bile tercihin nedensiz olmayacağını kişinin hiç değilse ulaşmasının daha rahat olacağı pozisyonundaki nesneyi alacağını ifade eder ve bu tercihi de yine iyi tasavvuru ile ilişkilendirir.²⁵ Müdrikemizdeki tasavvurlar her zaman net olamayacağı için bazen iyi kavramında da karışıklıklar olabilmektedir. Tasavvurun bulanık olduğu durumlarda şehvet, tasavvuru ve dolayısıyla tercihleri etkileyebilmektedir.²⁶

²³ A.e., § 152.

²⁴ A.e., § 496.

²⁵ A.e., § 497.

²⁶ A.e., § 502.

Toparlayacak olursak Wolff her eylemde bir hareket nedeni olması gerektiğini ifade ediyor ancak bu hareket nedenlerinin bu eylemleri zorunlu kılmadığını ifade ediyor. Bu durumu açıklayabilmek içinde tafsilatlı bir örnek veriyor: Bir kitabı alıp almamak ile karşı karşıya olduğumuzu düşünelim. Kitabı ve kitap için ödememiz gereken ücreti biliyor olalım. Aynı zamanda kitabın amacımıza uygun bir kitap olup olmadığını ve ücretin de bu anlamda makul olup olmadığını biliyor olalım. Bu durumda kitabı almamız da almamamız da imkan dahilindedir; zira zorunluluk, aksinin imkan dahilinde olmadığı durumlarda söz konusu olabilir. Bu anlamda mümkünün vücuda gelmesi sebeplerin yeterli olması yani yeter sebep olmaları ileldir. Yukarıda bahsedilen örneğe göre kitabı almış olalım zira kitap amacımıza uygun olmuş olsun. Kitap için istenen bedel de uygun olmuş olsun. Bu durumda kitap yeter sebep ile alınmış olur; ancak buna rağmen bu eylem zorunlu bir eylem değildir. Zira kitap alınmayabilirdi de. Bu düşüncesini temellendirmek için Wolff örneği şu şekilde sürdürür: Yeterli hareket nedenlerinden dolayı kitabı almak için karar vermiş olalım, tam bu sırada aynı kitabın başka bir kitapçıda daha uygun koşullarda sunulduğu haberini almış olalım, bu durumda kitabı almaktan vazgeçip diğerini alabileceğimize göre hareket sebepleri eylemi zorunlu kılmaz.²⁷

Şu ana kadar ifade edilenler çerçevesinde düşünüldüğünde genel olarak bir determinizmin söz konusu olduğu görülmekte. Son verilen örnek de buna bir istisna teşkil etmiyor gibi. Zira almak için karar verilen kitaptan vazgeçilmesini sağlayan yine dıştan gelen bir haber söz konusu olmakta. Bu haber gelmemiş olsaydı şartlar bizi ilk kitabı almaya determine etmiş olacaktı. Görüldüğü gibi işler hala karışık görülüyor. Bu noktada Wolff'un ruh ile alakalı düşünceleri önem arz etmektedir. Wolff'tan alıntı yaptığımız şu ifadelerin, fikrini daha iyi anlamamıza yardımcı olacağı kanaatini taşıyoruz hatta belki de felsefesinde özgür iradeye bir alan olduğu noktasında ikna edici olma özelliğini de taşıyor olabilir.

Nihayet ruhun, hür eylem olarak ifade edegeldiğimiz eylemlerinin nedenini özünde barındırdığını görüyoruz. Zira ruhun hareket nedeni olarak kullandığı

²⁷ A.e., s. 312-316.

tasavvurlar ondadır ve ondan gelmektedir, yine kendinden olan bir güç ile beğendiği şeye yönelir yahut beğenmediği şeyden hareket nedenlerinin gerektirmediği yahut determine etmediği için kaçınır. Örneğimizde de olduğu gibi mesela öncelikle kitabı almak noktasında kendimizi determine ediyoruz ancak sonrasında yine kitabı almaktan vaz geçebiliyoruz. Şu da var ki diğerinin bize söylediği bizi kitabı almaktan vazgeçmek noktasında zorlayıcı değildir. Zaten öyle bir amacı da yoktur. İşte bu anlamda ruha eylemlerinin nedenini/temelini özünde barındırdığı ölçüde keyfilik nispet edilir. Bütün bunları toparlayacak olursak aydınlanmış oldu ki özgürlük ruhun kendine ait bir keyfilik ile iki eşit mümkünden en çok beğendiğini tercih etmesinden başka bir şey değildir.²⁸

Wolff'un özgür irade ile ilgili görüşleri böylelikle önemli ölçüde aktarılmış oldu. Wolff, tarif ettiği özgürlük anlayışının, düşünebilecek en büyük özgürlük olabileceğini ifade ediyor.²⁹ Açıkçası Wolff'un sistemi içerisinde, yani her şeyin yeter sebep ile bağıntılı olduğu bir sistemde, tüm ifade edilenlere rağmen özgürlüğe alan bulmakta zorlanıyoruz. Buna rağmen mantıklı bir itiraz yapmak da kolay görünmemektedir. Wolff'un ifadeleri üzerine düşünüldüğünde gerçekten de ruh, isteklerini kendisi determine ediyor ve bu yönüyle de yeter sebebin bir parçası oluyor. Buraya kadar bir problem görünmüyor. Ancak bizi düşündüren nokta ruhun bizatihi mevcut haline, sistem içerisinde determine olup olmamış olmasıdır. Yani ruhun başka türlü değil de olduğu gibi olmasının yeter sebebi, ruhu belirli şartlarda belirli tercihleri yapacak şekilde determine etmiş olmuyor mu? Wolff felsefesinde aynı problemi Tanrı'nın iradesi bağlamında da görüyoruz. Tanrı'nın her şeye gücü yetmektedir; ancak mutlak kemaline uygun olanı irade etmektedir. Aksini irade etmesi zaten düşünülebilecek bir şey değildir. Bu şekilde tasavvur ettiği tüm mümkün alemlerden en mükemmelini vücuda getirmiştir. Mevcut alemin mümkün alemler içerisinde olası en mükemmel alem olduğu kuramı da buna dayanmaktadır, daha doğrusu bu felsefenin zorunlu bir sonucudur. Görülebileceği üzere rasyonaliteye bir sınır tanınmamaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmamızda 18. yüzyılda yaşamış filozof Christian Wolff'un geniş bir yelpazede çok sayıda eser ortaya koyduğunu görmüş olduk. O, kaleme aldığı eserleri sayesinde felsefe dili olarak Almancanın gelişmesine katkı sağlamakla birlikte,

²⁸ A.e., § 518-519.

²⁹ A.e., § 887

kendisinden sonra gelecek Alman filozofların önünü açmıştır. Bu anlamda Wolff'un felsefeye en önemli katkısı bu olsa gerektir. Çalışmamız açısından ise Wolff'un en önemli özelliği yeter sebep ilkesinin ontolojik, epistemolojik ve psikolojik boyutlarıyla felsefesinin tamamında görülüyor olmasıdır.

Wolff metafiziğinin yeter sebep ilkesi üzerine bina edildiği görülmüştür. Wolff'un metafiziğe dair yapmış olduğu tüm önermelerde dayandığı en önemli husus yeter sebep ilkesi olarak karşımıza çıkmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Wolff, yeter sebep ilkesi olmaksızın, metafizik sistemini kuramayacaktır. Wolff mevcut önermeler üzerinden yeni önemler kurarak tüm varoluşu, buna Tanrı da dahil olmak üzere yeter sebep ilkesi temelinde ele almıştır. Bu anlamda akıl ve tecrübe ile bir sürece bağlı olarak bilemeyeceğimiz bir şey yoktur. İşte bu noktada, Wolff-felsefesinin içine doğan Kant'ın, akıl kritiklerinin, akla bir sınır çizmesinin, adeta bir Wolff eleştirisi gibi okunabileceği yorumu yapılabilir. Wolff, bizce imkanların kendisine gerçekte sağladığından daha fazla mutlak yargıya, dogmatik bir şekilde varsayımlar üzerinden ulaşmıştır. Bu eleştiriye göz önünde bulundurmakla birlikte Wolff'un varlığı açıklamak noktasında bir bütün olarak müthiş bir sistem ortaya koyduğu da yadsınmamalıdır. İronik bil dil ile ifade edecek olursak Wolff, varlığı açıklamak noktasında tüm felsefi modelleri düşünmüş, en tutarlı olarak gördüğü modeli kurgulayarak bizlere sunmuştur. Bu bağlamda Wolff'un Leibniz'den çokça etkilendiği de burada zikredilmesi gereken bir husustur. Görebildiğimiz kadarıyla Wolff'un metafiziğe dair tüm temel iddialarının izlerine Leibniz'de rastlıyoruz. Bu anlamda Wolff'u Leibniz'den ayıran en önemli husus, Wolff'un meseleleri, demonstratif yöntemle tabi tutmak suretiyle çok daha ayrıntılı bir şekilde, bütüncül bir sistem oluşturacak şekilde ortaya koymuş olmasıdır.

Wolff'un yeter sebep ilkesinin kanıtlanması noktasındaki tutumu ile ilgili olarak da birkaç kelime etmek gerekirse şunları ifade edebiliriz: Çalışmada görüldüğü üzere Wolff ilkeyi bir defa aksiyom olarak kabul etmekte. Bununla birlikte örnekleri tezde görüldüğü üzere çeşitli yollarla kanıtlama girişimlerinde bulunmaktadır. Ancak bu anlamda dikkatimizi çeken husus Wolff'un ilkeyi kanıtlama girişimleri ile yetinmeyip daha ziyade ilkenin önemi üzerinde durması olmuştur. Bu bağlamda

dünyamızın gerçekliğinin yeter sebep ilkesine bağlanması anlamsız değildir. Yapmış olduğumuz okumalar neticesinde görebildiğimiz kadarıyla gerçekten de klasik mantık ilkelerinin varlığa uygunluğu, varlıkta yeterli bir karşılığının olması noktasında yeter sebep ilkesi kaçınılmaz görünmektedir.

Tezimizde özellikle üzerinde durduğumuz konulardan bir tanesi de yeter sebep ilkesi ile özgür irade konusu olmuştur. Wolff yeter sebep ilkesini psikolojiye de dahil etmekle özgür irade konusunda tartışmalara neden olmuştur. İlgili bölümde görüldüğü üzere muhaliflerinin Wolff aleyhindeki en önemli iddiaları felsefesinin katı bir determinizmi bünyesinde barındırdığı yönündedir. Eserleri incelendiği üzere gerçekten de koşulların insanların kararlarını determine ettiği anlaşılmaktadır. Wolff buna rağmen özgür iradenin varlığını savunur. Wolff'a göre özgür iradenin kaynağı ruhtur. Ruh, tasavvurlarında özgürdür. Neyi iyi olarak neyi kötü olarak tasavvur edeceğinin nedenini kendinde taşımaktadır. Bu anlamda ruha da arzuları aracılığıyla tercihlerin determine olması sürecinde etkin olması dolayısıyla, sonuçları determine eden yeter sebebin bir parçası olduğu ölçüde özgürlük nispet edilebilir. Bu yönüyle düşünüldüğünde özgür iradeye bir alan açıldığı kanısı oluşuyor. Ancak Wolff'un sistemi bir bütün olarak düşünüldüğünde yani evrendeki tüm olguların eserlerini determine eden bir nedensellik bağıntısı içerisinde olduğu bir düzende, ruh bu düzenden soyutlanmadığı sürece Wolff felsefesinde özgür iradeye alan bulmakta güçlük çektiğimizi ifade etmeliyiz.

Çalışmamızda üzerinde durduğumuz konulardan bir tanesi de dinin Wolff felsefesindeki konumu olmuştur. Bu konuyu bir yandan deizm tartışmaları bağlamında ele aldık, diğer yandan Wolff'un vahiy fenomenini nasıl değerlendirdiğini inceledik. Yapmış olduğumuz bu incelemelerde şu hususlar belirginleşti: Wolff'un kendisini Hristiyan olarak tanımladığı bazı kaynaklarda ifade edilmekle birlikte deizme de çok uzak olduğu söylenemez. Zira vahye yaklaşımını incelerken gördüğümüz üzere vahiy, Tanrı'nın muradının anlaşılması noktasında üçüncü bir yol olarak ifade ettiğini gördük. Bu anlamda vahiy olmadan da insanoğlu Tanrı'nın muradını bilmek noktasında akıl sayesinde yetkin kabul ediliyor. Bu anlamda muhaliflerinin Wolff'u deist olmakla itham etmiş olmalarını zikredilenler çerçevesinde değerlendirdiğimizde

tamamen yersiz bulmuyoruz. Bununla birlikte bazıları kendisini ateist olmakla itham etmiştir ki bu asla söz konusu olamaz. Zira Wolff felsefesi bir bütün olarak merkezinde Tanrı'nın olduğu bir yapıya sahiptir.

KAYNAKÇA

- Alpyağıl, Recep: **Felsefe Dili Olarak Türkçenin Gelişim Aşamaları ve Felsefe Sözlüklerimiz I**, yay.haz. Recep Alpyağıl, İstanbul, İz Yayıncılık, 2015.
- Alpyağıl, Recep: **Fark ve Yorum: Kur'anı Anlama Yolunda Felsefi Denemeler II**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2018.
- Aristoteles: **Metafizik**, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Divan Kitap, 2017.
- Bissinger, Anton: **Die Struktur des Gotteserkenntnis**, H. Bouvier u. Co. Verlag, Bonn, 1970.
- Cevizci, Ahmet: **Felsefe Sözlüğü**, Ankara, Ekin Yayınları, 1996.
- Clemens, Schweiger: “Christian Wolff, Die zentrale Gestalt der deutschen Aufklaerungsphilosophie” **Grosse Philosophen: Philosophen des 19. Jahrhunderts**, yay.haz. Lothar Kreimendahl, Darmstadt, WBG (Wissenschaftlicher Buchgesellschaft), 2010.
- Copleston, Frederick: **Felsefe Tarihi: Çağdaş Felsefe Fransız Aydınlanmasından Kant’a**, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, İdea Yayınevi, 1996.

Çankı, Mustafa Namık: **Büyük Felsefe Lugati**, İstanbul, Nebioğlu Matbaacılık ve Kağıtçılık Ltd. Ş., 1958.

Eisler, Rudolf: **Wörterbuch der Philosophischen Begriffe und Ausdrücke**, Berlin, Verlag der Königlichen Hofbuchhandlung von E. S. Mittler & Sohn, 1899.

Eucken, Rudolf: **Geschichte der philosophischen Begriffe: Im Umriss**, Leipzig, Verlag Von Veit & Comp. 1870.

Gawlick, Günter: “Christian Wolff und der Deismus”, **Christian Wolff 1679-1754: Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung. Mit einer Bibliographie der Wolff-Literatur**, editör, Werner Schneiders, Hamburg, Felix Meiner Verlag.

Gökberk, Macit: **Felsefe Tarihi**, 31.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2018.

Hacinebioğlu, İsamıl Latif: **Does God Exist?, Logical Foundations of the Cosmological Argument**, İstanbul, insan publications, 2008.

Haçerlioğlu, Orhan: **Felsefe Ansiklopedisi: Kavram ve Akımlar**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980.

- Hermann-Friedrich,
Wilhelm v.: **Leibniz: Metaphysik als Monadologie**, yay.haz.
Paola- Ludovika Coriando und Tina Röck, Berlin,
Drucker & Humblot, 2015.
- Kant, Immanuel: **Kritik der reinen Vernunft**, Köln, Anaconda Verlag,
2011.
- Kolakowski, Leszek: **Neden Hiçbir Şey Yok Da Bir Şey Var**, çev. Suat
Kemal Angı, İstanbul, Jaguar Kitap, 2016.
- Leibniz, Gottfried
Wilhelm: **Versuche in der Theodicée über die Güte Gottes, die
Freiheit des Menschen und den Ursprung des Übels**,
Fransızcadan Almanca'ya çev. Arthur Buchenau,
yay.haz. Ernst Cassirer, Hamburg, Felix Meiner Verlag,
2016.
- Leibniz, Gottfried
Wilhelm: **Monadoloji: ve İlgili Yazılar, Mektuplar**, çev.
Devrim Çetinkasap, der. Devrim Çetinkasap, İstanbul,
Pinhan Yayınevi, .2011.
- Öner, Necati: “Mantiğın Ana ilkeleri Ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan
İlişkileri”, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
Dergisi, 1969.
- Özlem, Doğan: **Mantık, Klasik ve Sembolik Mantık, Mantık
Felsefesi**, İstanbul, Notos Kitap Yayınevi, 2012.

- Sena, Cemil: **Filozoflar Ansiklopedisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi. C. IV, t.y.
- Sürûş, Abdulkerim: **Nebevî Rüyaların Ravisi Hz. Muhammed**, der. ve çev. Asiye Tıǧlı, İstanbul, Mana Yayınları, 2018.
- Thesis, Robert: Aexnander Aichele v.d., **Handbuch Christian Wolff**, yay.haz. Robert Thesis, Alexander Aichele, Wiesbaden, Springer VS, 2018.
- Topaloğlu, Aydın: **Ateizm Çıkmazı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2019.
- Tutor Juan Ignacio, Gomez: **Die wissenschaftliche Methode bei Christian Wolff**, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 2004.
- Winiger, Benedigt: **Das rationale Pflichtenrecht Christian Wolffs: Bedeutung und Funktion der Transzendentalen, logischen und moralischen Wahrheit im systematischen und theistischen Naturrecht Wolffs**, Berlin, Duncker & Humblot GmbH, 1992.
- Wippel, F. John: **The Ultimate Why Question Why Is There Anything At All Rather Than Nothing Whatsoever?**, editör. John F. Wippel, The Cathlic University of America Press, 2011.

Wolff, Christian: [Deutsche Ethik] **Vernünfftige Gedancken von der Menschen Thun und Lassen, zu Beförderung ihrer Glückseligkeit**, Halle 1723. Reprint: Hildesheim 1981.

Wolff, Christian: [Deutsche Physik] **Vernünfftige Gedancken von den Wirkungen der Natur, den Liebhabern der Wahrheit Mitgetheilet**, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1981.

Wolff, Christian: [Deutsche Politik] **Vernünfftige Gedancken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesen zur Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechts** yay.haz. H.W.Arndt, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1996.

Wolff, Christian: **Anmerkungen über die vernünftigen Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, zu besserem Verstande und bequemerem Gebrauche derselben**, yay.haz. Ch.A. Corr. Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1983.

Wolff, Christian: **Discursus praeliminaris de philosophia in genere. Philosophia rationalis sive Logica, methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata**, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1983.

Wolff, Christian: **Erste Philosophie oder Ontologie: Nach wissenschaftlicher Methode behandelt, in der die Prinzipien der Gesamten Menschlichen Erkenntnis enthalten sind**, Latinceden Almancaya çev. yay.haz. Dirk Effertz, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2005.

Wolff, Christian: **Jus Nature, methodo scientifica pertractatum**, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1968.

Wolff, Christian: **Selbstschilderung: Die Autobiographie eines Universalgelehrten**, yay.haz. Karl-Maria Guth, Berlin, Verlag der Contumax GmbH & Co., 2017.

Wolff, Christian: **Theologia naturalis, methodo scientifica pertractata. Pars Posterior qua existentia et attributa Dei ex notione entis perfectissimi et natura animae demonstrantur, et Atheismi, Deismi, Fatalismi, Naturalismi, Spinosismi, aliorumque de Deo errorum fundamenta subvertuntur**, yay.haz. J.Ecole, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1983.

EKLER

Ek 1

Wolff portresi.

Ek 2

Zürh Merkez Kütüphanesinde Wolff külliyyatının olduğu bölümün bir görüntüsü.

Wolff'un Almanca ve Latince Eserlerinin Kronolojik Bibliyografyası³⁰

Almanca Eserler

- **Anfangsgründe aller mathematischen Wissenschaften** [Her Türlü Matematik Bilimlerinin İlk Nedenleri (İlkeleri)], Dört Bölüm, Halle 1710, 1717, 1725, 1750.
- **Vernünfftige Gedancken von den Kräfften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauche in Erkänntniss der Wahrheit, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet** [Hakikat Severler İçin Hakikat Bilgisi Noktasında İnsan Anlığının/Müdrikesinin İmkanları ve Doğru Kullanımı Noktasında Makul Düşünceler], (Deutsche Logik [Alman Mantığı]), Halle 1712, 1719, 1722, 1725, 1727, 1731, 1733, 1736, 1738, 1740, 1742, 1744, 1749, 1754. Wolff tarafından Latinceye bizzat şu isimle çevrilmiştir: Cogitationes rationales de viribus intellectus humani earumque usu legitimo in veritatis cognitione cum iis, qui veritatem amant, communicatae et nunc juxta editionem quintam ex sermone Germanico in Latinum a Christiano Wolfio translatae, Francofurti 1730, 1735, 1740, 1765.
- **Eröffnete Gedancken, über ungewöhnliche Himmels-Begebenheit, welche den 17 März im Jahr 1716 des Abends nach 7 Uhr, zu Halle und an vielen Orten in- und ausserhalb Deutschlands gesehen worden** [17 Mart 1716 Akşamı Saat 7'den Sonra, Halle'nin Yanı Sıra Almanya ve Almanya Dışında birçok Bölgeden Gözlemlenmiş Olan Sıra Dışı Gökyüzü Olayı İle İlgili Düşünceler], Halle 1716.
- **Mathematisches Lexikon** [Matematik Sözlüğü], Leipzig 1716.
- **Auszug aus den Anfangsgründen aller Mathematischen Wissenschaften** [Her Türlü Matematik Bilimlerinin İlk Nedenlerinden Bir Bölüm], Halle 1717, 1728, 1729, 6. Aufl. 1736.

³⁰ Dirk Effertz'in hazırlamış olduğu bibliyografyadan yararlanılmıştır.

- **Entdeckung der wahren Ursache von der wunderbahren Vermehrung des Getreydes** [Tahılın Hayret Verici Artışının Gerçek Sebebinin Aydınlatılması], Halle im Magdeburgischen 1718, 1725.
- **Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, Auch allen Dingen überhaupt, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet** [Hakikat Severler İçin Tanrı, Dünya, İnsan Nefsi ve Genel Olarak Eşya Hakkında Makul Düşünceler], Halle 1720, 1722, 1725, Franckfurt und Leipzig 1729, 1733, 1735, 1738, 1741, Halle im Magdeburgischen 1751, 1752 (Deutsche Metaphysik [Almanca Metafizik]).
- **Vernünfftige Gedancken von der Menschen Thun und Lassen, zu Beförderung ihrer Glückseeligkeit, den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet**, [Hakikat Severler İçin, Mutluluk Yolunda İnsanoğlunun Yapması ve Yapmaması Gereken Eylemleri], Halle 1720, 1733, Franckfurt und Leipzig 1728, 1733, 1736, 1752 (Deutsche Ethik [Alman Etği]).
- **Vernünfftige Gedancken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit der gemeinen Wesen zu Beförderung der Glückseeligkeit des menschlichen Geschlechts, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet**, [Hakikat Severler İçin İnsanların Toplumsal Hayatı ve Özellikle de Toplumsal Olarak Mutluluğa Ulaşmanın Yolları Hakkında Makul Düşünceler] Halle 1721, Franckfurt und Leipzig 1725, 1732, 1736, 1740, 1747, 1756 (Deutsche Politik [Almanca Politika]).
- **Allerhand nützliche Versuche, dadurch zu genauer Erkänntnis der Natur und Kunst der Weg gebahnet wird, Den Liebhabern der Wahr heit mitgetheilet** [Hakikat Severler İçin, Doğa ve Sanat Alanında Doğru Bilgiye Ulaşmanın Yolunun Oluşması İçin Yapılan Her Türlü Faydalı Deney], Halle im Magdeburgischen.1721–1722, 1727–1729, 3 vol. (Deutsche Experimental-Physik [Almanca Deneysel Fizik]).
- **Vernünfftige Gedancken von den Würkungen der Natur, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet** [Hakikat Severler İçin Doğanın Etkileri Hakkında Makul Düşünceler], Halle im Magdeburgischen 1723, 1725, 9. basım Franckfurt ve Leipzig 1746 (Deutsche Physik [Almanca Fizik]).

- **Vernünfftige Gedancken von den Absichten der natürlichen Dinge, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet** [Hakikat Severler İçin Tabiat Olaylarının Gayesine Dair Makul Düşünceler], Halle 1723, 1724, Franckfurt und Leipzig 1726, 1737, 9. Auflage 1752 (Deutsche Teleologie [Almanca Teleoloji]).
- **Anmerckungen über die vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, zu besserem und bequemerem Gebrauche derselben heraus gegeben** [Hakikat Severler İçin Tanrı, Dünya, İnsan Nefsi ve Genel Olarak Eşya Hakkında Makul Düşünceler Eserinin Daha İyi ve Rahat Kullanımı İçin Düşülmüş Notlar], Franckfurt am Mayn 1724. Tekrardan şu şekilde yayınlanmıştır: **Der vernünfftigen Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, Anderer Theil, bestehend in ausführlichen Anmerckungen, und zu besserem Verstande und bequemerem Gebrauche derselben herausgegeben** [Hakikat Severler İçin Tanrı, Dünya, İnsan Nefsi ve Genel Olarak Eşya Hakkında Makul Düşünceler Eserinin daha iyi Anlaşılması ve Daha Rahat Kullanımı İçin Düşülmüş Ayrıntılı Notlar olan bölümü İle], Franckfurt am Main 1727, 1733, 1747, 1760.
- **Vernünfftige Gedancken von dem Gebrauche der Theile in Menschen, Thieren und Pflanzen, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet** [Hakikat Severler İçin İnsan, Hayvan ve Bitkilerin (Fizyolojik) Bölümlerinin İşlevleri Üzerine Makul Düşünceler], Franckfurt ve Leipzig 1725, 1729, 1737, 9. Auflage 1753 (Deutsche Physiologie [Alman Fizyolojisi]).
- **Ausführliche Nachricht von seinen eigenen Schriften, die er in deutscher Sprache von den verschiedenen Theilen der Welt-Weisheit heraus gegeben, auf Verlangen ans Licht gestellet** [Dünya Hikmetinin (felsefe) Farklı Alanlarına Dair Almanca Olarak Yayınlanmış Olan Eserleri hakkında Talep Üzerine Günyüzü'ne Çıkarılmış Ayrıntılı Bilgiler], Franckfurt am Mayn 1726.
- **Eigene Lebensbeschreibung** [Kendi Otobiyografisi] Heinrich Wuttke tarafından Wolff ile ilgili bir çalışma eşliğinde yayınlanmıştır, Leipzig 1841.

- **Gesammelte kleine philosophische Schriften**, [Kısa Felsefi Yazılarının Derlemesi] Halle im Magdeburgischen 1736.
- **Gesammelte kleine philosophische Schriften**, [Kısa Felsefi Yazılarının Derlemesi] ikinci bölüm, Halle im Magdeburgischen 1737.
- **Gesammelte kleine philosophische Schriften**, [Kısa Felsefi Yazılarının Derlemesi] üçüncü bölüm, Halle im Magdeburgischen 1737.
- **Gesammelte kleine philosophische Schriften**, [Kısa Felsefi Yazılarının Derlemesi] dördüncü bölüm, Halle im Magdeburgischen 1739.
- **Gesammelte kleine philosophische Schriften**, [Kısa Felsefi Yazılarının Derlemesi] beşinci bölüm, Halle im Magdeburgischen, 1740.
- **Gesammelte kleine philosophische Schriften**, [Kısa Felsefi Yazılarının Derlemesi] altıncı ve sonuncu bölüm Theil, Halle im Magdeburgischen 1740.

Latince Eserler

- **Philosophia practica universalis mathematica methodo conscripta**, Leipzig 1703.
- **De rotis dentatis**, Leipzig 1703.
- **Disquisitio philosophica de loquela**, Leipzig 1703.
- **Dissertatio algebraica de algorithmo infinitesimali differentiali**, Leipzig 1704.
- **De methodo serierum infinitarum**, Leipzig 1705.
- **Eclipsis solis, d. XII. maii MDCCVI in diversis Germaniae locis observata**, Acta Eruditorum, Lipsiae 1706.
- **Novum Systema mundi a Seb. Clerico propositum**, Acta Eruditorum 1707.
- **Christianus Wolfius, Mathematicum Professor Publicus et Ordinarius Studiosae Juventuti in Academia Fridericana lectiones publicas et privatas proxime inchoandas intimat**, Halae 1707.
- **Methodus demonstrandi veritatem religionis Christianae**. Acta Eruditorum 1707.
- **Astronomiae cometicae synopsis, auctore Edmundo Halejo**, Acta Eruditorum 1707.

- **Schediasma de inveniendi sinu anguli multiplici ex dato sinu simpli.**, Acta Eruditorum 1707.
- **Solutio nonnullarum difficultatum circa mentem humanum obviarum, ubi simul agitur de origine notionum et facultate ratiocinandi.** Acta Eruditorum Lipsiae 1707.
- **Leges experientiarum fundamentales**, Acta Eruditorum Lipsiae 1708.
- **Nicolai Bernouilli specimina artis conjectandi**, Acta Eruditorum 1708.
- **Johannis Keill leges attractionis aliaque Physices principia**, Acta Eruditorum 1708.
- **Solutio dubii Geometrici, ab Illustrissimo Comiti ab Heberstein propositi**, Acta Eruditorum 1708.
- **Descriptio meteori igniti d. XI Septembris Halae Saxonum alibique visi**, Acta Eruditorum 1708.
- **Consideratio Physico-Mathematica hiemis proxime praeterlapsae**, 1709.
- **Aerometriae Elementa**, Lipsiae 1709.
- **Aequationum quarundam potestatis tertiae, quintae, septimae, nonae et superiorum ad infinitum usque pergendo in terminis finitis ad instar regularum pro cubicis, quae vocantur Cardini Resolutio analytica per Abrahamum de Moivre**, Acta Eruditorum 1709.
- **Experimenta nonnulla de coloribus per confusionem diversorum fluidorum producendis**. Acta Eruditorum 1709.
- **De nova accelerationis lege, Autore Jacobo Hermann**, Acta Eruditorum 1709.
- **Monitum circa experimentum de circulatione aeris per poros ligni**, Acta Eruditorum 1710.
- **Tabulae sinuum atque tangentium tam naturalium quam artificialium**, Halle 1711.
- **Solutio dubiorum Aerometricorum**, Acta Eruditorum 1711.
- **Novum Lampadum genus, inventum a Christiano Wolfio**, Acta Eruditorum 1711.

- **Defensio virium in corporibus existentium (A Sturmio et Leibnitio assertarum) contra nuperas objectiones**, Acta Eruditorum 1711.
- **Objectiones contra novam definitionem motus in Diario eruditorum Parisino exhibitam**, Acta Eruditorum 1711.
- **Consideratio Wenceslai Josephi Pelicani super specimine Trigonometriae Analyticae**, Acta Eruditorum 1711.
- **Observatio eclipsis lunaris D.23 Januarii 1712 vespere facta**, Acta Eruditorum 1712.
- **Machina Anamorphotica ad deformandas imagines, a Speculo conico reformandas, inventa a Jacobo Leupoldo, Mechanico Lipsiensi**, Acta Eruditorum 1712.
- **Cogitationes rationales de viribus intellectus humani earumque usu legitimo in veritatis cognitione cum iis, qui veritatem amant**, communicatae et nunc juxta editionem quintam ex sermone Germanico in Latinum a Christiano Wolfio translatae, Francofurti 1730, 1735, 1740, 1765.
- **Descriptio novae antliae pneumaticae, quam nuperrime construxit Jacobus Leupoldus, Mechanicus Lipsiensis**, Acta Eruditorum 1713.
- **Experimentum coagulationis extraordinariae**, Acta Eruditorum 1713.
- **Responsio ad imputationes Johannis Freindii**, Acta Eruditorum 1713.
- **Johannis Craigii Additio ad Schediasma de linearum curvarum longitudine**, Acta Eruditorum 1713.
- **Relatio de novo Barometrorum et thermometrorum concordantium genere (Fahrenheit)**, Acta Eruditorum 1713.
- **Elementa matheseos universae**, Tomus I, Halae 1713.
- **Elementa matheseos universae**, Tomus II, Halae 1714.
- **Examen Corollarii tertii ad propositionem septimam Tractatus de Quadratura Circuli et Hyperbolae ... exhibita a R.P. Guidone Grando**, Acta Eruditorum 1714.
- **Nova literaria Mathematica de perpetuo mobili, Longitudini Maris et Quadratura Circuli**, Acta Eruditorum 1714.

- **Meditatio de similitudine figurarum, praesertim curvilinearum et constructione lunularum cyclico-parabolarum similium datamque inter se rationem habentium, Acta Eruditorum 1714.**
- **Regula nova inveniendi logarithmum Summae vel differentiae duorum numerorum sive rationalium, sive irrationalium, tam integrorum, quam fractionum, itemque potentiarum eorundem sive similium sive dissimilium, reperta a Christiano Wolfio, Acta Eruditorum 1714.**
- **Regula nova eaque universalis inveniendi differentiam Potentiarum duarum quarumcunque, sed ejusdem gradus, quarum radices sive unitate, sive quocumque numero alio differunt, Acta Eruditorum 1714.**
- **Explicatio phaenomeni insoliti quod d. 17. Mart. post septimum vespertinum Halae Saxonum et alibi observatum, Acta Eruditorum 1716.**
- **Appendix ad relationem de Phaenomeno luminoso, Acta Eruditorum 1716.**
- **Theoremata geometrica nova, quibus omnium Parabolarum, Hyperbolarum et Cissoïdum in infinitum, aliarumque innumerarum curvarum novarum descriptiones simplicissimae continentur, Acta Eruditorum 1716.**
- **Notanda circa theoriam colorum Newtonianam, Acta Eruditorum 1717.**
- **Elogium Godofredi Guilielmi Leibnitii, Acta Eruditorum 1717.**
- **Specimen Physicae ad Theologiam naturalem adplicatae, sistens notionem intellectus divini per opera naturae illustratam, Halae Magdeburgicae 1717, 1732.**
- **Ratio praelectionum Wolffianarum in Mathesin et Philosophiam universam, Halae Magdeb. 1718, 1735.**
- .
- **De differentia nexus rerum sapientis et fatalis necessitatis nec non systematis harmoniae praestabilitae et hypothesium Spinosae luculenta commentatio. In qua simul genuina Dei existentiam demonstrandi ratio expenditur et multa religionis naturalis capita illustrantur, Halae Magdeburg. 1723, 1727.**

- **Monitum ad commentationem luculentam de differentia nexus rerum sapientis et fatalis necessitatis, quo nonnulla sublimia metaphysicae ac theologiae naturalis capita illustrantur**, Halae Magdeb. 1723, 1727.
- **Examen systematis solium dimidiatorum**, Marburgi Cattorum 1725.
- **Oratio de Sinarum philosophia practica**, Francofurti ad Moenum 1726.
- **Principia Dynamica**, Petropoli 1728
- **Phaenomenon singulare de modo pomifera absque floribus ad rationes physicas revocatum**, Marburgi 1727.
- **ex Decreto et Auctoritate Venerandi Philosophorum ordinis in Inclita Academia Marburgensi ad Theses philosophicas sequentes, Praeside Christiano Wolfio ...**, V. Magisterii Philosophici Competitores ... **Magnifico et Amplissimo Senatui Academico publice in Auditorio ad Lanum solenni respondebunt**, Marburgi Cattorum 1727.
- **Philosophia rationalis sive Logica ... Praemittitur Discursus preliminaris de philosophia in genere**, Francofurti et Lipsiae 1728, 1732, 1740, Veronae 1735, 1779.
- **Monitum de sua philosophandi ratione, inserviens loco responsionis ad ea, quae occasione operis sui logici non nemo monuit in Actis eruditorum anni 1728, p. 474**, Acta eruditorum 1728.
- **Horae subsecivae Marburgenses Anni MDDCCXXIX, quibus philosophia ad publicam privatamque utilitatem aptatur**, Francofurti et Lipsiae 1729.
- **Philosophia prima sive Ontologia**, Francofurti et Lipsiae 1730, 1736, Veronae 1736, 1779, Hildesheim 1962.
- **Elementa matheseos universae. Tomus I**, Halae Magdeburgicae 1730. Erweiterte Neuauflage in fünf Bänden der Ausgabe in zwei Bänden 1713 und 1715.
- **Horae subsecivae Marburgenses Anni MDCCXXIX, Francofurti et Lipsiae 1730. – Cosmologia generalis**, Francofurti et Lipsiae 1731.
- **Horae subsecivae Marburgenses Anni MDCCXXX**, Francofurti et Lipsiae 1731.
- **Psychologia empirica**, Francofurti et Lipsiae 1732.

- **Horae subsecivae Marburgenses Anni MDCCXXX**, Francofurti et Lipsiae 1732.
- – **De signo virtutis infucatae cum scientia et eruditione conjungendae**, Marburgi 1732.
- **Elementa Matheseos universae, Tomus II**, Francofurti et Lipsiae 1733.
- **Psychologia rationalis**, Francofurti et Lipsiae 1734.
- **Elementa Matheseos universae, Tomus III**, Halae Magdeburgicae 1735.
- **Horae subsecivae Marburgenses Anni MDCCXXXI**, Francofurti et Lipsiae 1735.
- **Theologia naturalis**, Pars Prior, Francofurti et Lipsiae 1736. Deutsche Übersetzung von Hagen: Natürliche Gottesgelahrtheit nach beweisender Lehrart abgefasst, Erster Theil, Halle.
- **Theologia naturalis**, Pars posterior, Francofurti et Lipsiae 1737. Deutsche Übersetzung von Hagen: Natürliche Gottesgelahrtheit nach beweisender Lehrart abgefasst, Zweyter Theil, Halle.
- **Horae subsecivae Marburgenses Anni MDCCXXXI**, Francofurti et Lipsiae 1738.
- **Jus naturae, Pars prima**, Francofurti et Lipsiae 1740.
- **Elementa Matheseos universae, Tomus V**, Halae Magdeburgicae 1741.
- **Programma de necessitate methodi scientificae et genuino usu juris naturae ac gentium**, Halae 1741.
- **Horae subsecivae Marburgenses Anni MDCCXXXI**, Francofurti et Lipsiae 1741.
- **Jus naturae, Pars secunda**, Halae Magdeburgicae 1742.
- **Jus naturae, Pars tertia**, Halae Magdeburgicae 1743.
- **Jus naturae**, Pars quarta, Halae Magdeburgicae 1744.
- **Jus naturae**, Pars quinta, Halae Magdeburgicae 1745.
- **jus naturae**, Pars sexta, Halae Magdeburgicae 1746.
- **Jus naturae**, Pars septima, Halae Magdeburgicae 1747.
- **Jus naturae**, Pars octava sive ultima, Halae Magdeburgicae, 1748.

- **Jus Gentium**, Halae Magdeburgicae 1749.
- **Institutiones juris naturae et gentium**, Halae Magdeburgicae 1750.
Deutsche Übersetzung: Grundsätze des Natur- und Völkerrechts, auf Verlangen aus dem Lateinischen ins Teutsche übersetzt von Gottlieb Samuel Nicolai, Halle 1754.
- **Philosophia moralis sive Ethica, Pars prima**, Halae Magdeburgicae 1750.
- **Philosophia moralis sive Ethica, Pars secunda**, Halae Magdeburgicae 1751.
- **Philosophia moralis sive Ethica, Pars tertia**, Halae Magdeburgicae, 1751.
- **Philosophia moralis sive Ethica, Pars quarta**, Halae Magdeburgicae 1752.
- **Philosophia moralis sive Ethica, Pars quinta**, Halae Magdeburgicae 1753.
- **Oeconomica, Pars prima**, Halae Magdeburgicae 1754.
- **Meletemata Mathematico- Philosophica**, Halae Magdeburgicae 1755